

Küzdelem az emberi élet abszurditása ellen

Vannak modern világirodalmi művek amelyek képtelennek, nevetségesnek fölöslegesnek, kisszerűnek ábrázolják az emberi életet. Napjainkban többen is demoralizálóknak és rombolóknak ítélik ezeket, s igyekeznek őket elhárítani maguktól. Pedig egyáltalán nem bizonyos, hogy az ember, akit a történelem folyamán annyiszor megkísértett mar élete hiábavalóságának, fölöslegességének, értéktelenségének tudata, élménye, valóban joggal utasítja el magától ennek az ősi élménykörnek a megjelenítését. Úgy érezzük, minden nehézség ellenére is inkább szembenézni indokolt a problémakörrel: megpróbálni megvizsgálni a világ és az emberi élet abszurditását sugalló tényezőket, keresni megszüntetésük módjait, érvényük korlátozásának, hatásuk enyhítésének, vagy akár az emberi tudatra nehezítő súlyuk föloldásának útjait... S ha a kérdéskörön töprengő embernek egymagában nem sikerülne meggyőző megoldásokra rátalálnia, alighanem érdemes megidéznie az irodalom és a művészet mindazon jelentős szerzőit akik maguk is sokat vívódtak a gondolatkörrel, megnézni a műveikben mire jutottak, majd ezzel az útravalóval indulni el. Munkánk erre szeretne vállalkozni.

I. FEJEZET. AZ ALAPFOGALMAK MEGKÖZELÍTÉSE

A humanizálás fogalmáról

Humanizálni a világot tulajdonképpen annyit jelent, mint emberi érdekűvé rendezni át, emberi célokat szolgálóvá alakítani. A költészet, az irodalom, a művészet számos művelője szerint ugyanis a világegész egyáltalán nem az ember érdekeinek megfelelően működő rendszer, nagyon is sok az ember iránt érdektelen, vagy egyenesen embergátló, emberellenes vonása. A kultúra főnti területeinek több képviselője szerint a világegész emberi érdekűvé való átrendezése, az erre irányuló erőfeszítés, voltaképpen erkölcsi elvárás is az alkotó emberrel szemben. Az igazi költészet, az igazi művészet, az igazi irodalom sohasem lehet antihumánus, emberrel szemben ellenséges, ember iránt érdektelen, inkább erői összesítésével az ember érdekeit indokolt szolgálja. E megítélésnek megfelelően, léteznek olyan irodalomtörténeti, művészettörténeti, esztétikai rendszerezések, amelyek egyszerűen nem is számítják műalkotásoknak azokat a produktumokat, amelyek emberellenes vonásokat rejtnek: így a parancsuralmi rendszerek embermegszűkítő, emberromboló szemléletét visszhangzó írásokat például.

A humanizálás jogosságáról

Arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen miért is jár el jogosan az ember akkor, amikor saját érdekeinek megfelelően próbálja átalakítani a világot, erősen eltérő válaszokat találunk a munkánkkal összefüggő szakirodalomban és szépirodalomban. Vannak olyan szélsőséges nézetek is, amelyek egyáltalán nem ismerik el az ilyen irányú emberi próbálkozások jogosságát, s a világegész végtelenül parányi, jelentéktelen és elmondhatatlanul silány képződményének ítélve az embert, egyenesen szerencsésnek vélnék a maradéktalan passzivitást és megnyugtatóan igazságosnak a csendes elpusztulást. A kérdéssel kapcsolatos fölfogások többsége azonban egészen más színezetű és előjelű. Ezek övezetébe már jobban illeszkedik a magunk megközelítése is, amely szerint a világ emberi ostrom alá vonásának és átalakításának a jogosságához már csak azért sem férhet kétség, mivel éppen maga a világegész az, amely mintegy utasítja erre az embert. Számatlan filozófus szerint az ember a világegész mozgásának, az evolúció előrehaladásának az eredménye, e jelenségek alakították ki alapvető vonásait, innen származnak önfenntartó és fajfenntartó ösztönei amelyek mindmáig eltörölhetetlenül működnek: s ezeknek az ösztönöknek az eredményeképp igyekszik elsősorban az ember önmaga és utódai számára mindig jobb és jobb életkörülményeket megteremteni, s ezek nyomán próbálja meg a világ minden elérhető rétegét a maga szükségletei szerint átrendezni... Másképpen fogalmazva: a humanizálásra tulajdonképpen a humanizálandó létegeész kényszeríti rá az embert, minden értelmi és akaratlagos működésnél elemibb erővel.

Humanizálhatóság és abszurditás

A humanizálhatóságnak a humanizálhatatlanság, más szakszóval megjelölve az abszurditás az ellentéte. Humanizálható a világ vagy abszurd? Miként a filozófia tágabb köréből az ontológiának az anyag vagy szellem elsődlegessége, a gnoszeológiának a megismerhetőség vagy megismerhetetlenség problémája, a sokkal szerényebb mértékben művelt *humanológiának* véleményünk szerint az iménti oppozíció az alapkérdése. Munkánk folyamán szeretnénk majd összegyűjteni a válaszadással összefüggő nézeteket, s jelezni a válaszok számos változatát... Az abszurd szónak persze nem csupán szakfilozófiai vonatkozású jelentése van, nem csupán az emberi érdekűvé nem rendezhető, emberi célokat szolgálóvá nem alakítható jelenségeket jelöli. A nyelv más rétegei irányából nézve is erős megterhelésű, gazdag jelentéstartalmú. Az irodalmi, az irodalomelemzői nyelvezet elsősorban a képtelen helyzeteket, a főképpen az emberi erőfeszítéseket ügyefogyott idétlenkedésekké, az embert pedig nevetségessé és pitiánerré silányító szituációkat nevezi abszurdoknak. A mindennapi nyelvhasználatban képtelenséget, fölöslegességet, cél-

talanságot, értelmetlenséget, megoldhatatlanságot egyaránt értenek rajta. Ebben a közegben legközelebbi szinonimája a nonszensz.

Az abszurd dráma mint érvegyüttes

A világegész, s ennek elemeként az emberi élet is, egyértelműen és megszüntethetetlenül abszurd számtalan jelentős gondolkodó szerint. A létegeész humanizálhatatlan, teli van emberellenes vonásokkal, s optimális esetben is csupán az ember iránt érdektelenül működő. A lét megismerhetetlen, s az ember sorsa nem más, mint örökké nyomorultul és alávalóan ügyetlenkedni egy számára áttekinthetetlen világ szeszélyei szerint. Minden fölfedezés, tudományos teljesítmény, heroikus emberi megnyilvánulás csupán szánalomra méltó önáltatás... Évszázadokon keresztül hol keserűen, hol komoran, hol közömbösségre fölhívóan, hol öngúnyolóan visszatérő eszméi ezek a irodalomnak. A legbőségebben, a legteljesebb keresztmetszettel e kietlen eszmekört, s a mellette szóló nézetek változatait is, az un. abszurd színház jeleníti meg az irodalomtörténet értékelése szerint. Szigorúsága, összegező igényei és a probléma szempontjából szinte enciklopédikus szélessége révén voltaképpen még azt is sikerül majdnem maradéktalanul megmutatnia, mi is az a maximális érvegyüttes, ameddig az irodalom a világ abszurditásáról, az élet értéktelenségéről és silányságáról való véleményalkotás során az eddigiekben eljutott. A megközelítőleg maximális jelenlegi érvanyag rögzítése alighanem igen jelentős segítség minden olyan ember számára, aki nagyon meggyőzően és megtámadhatatlan érvényességgel szeretne megcáfolni az értéktelenségre vonatkozó nézeteket. Hasonlóan lényegesnek látszik, hogy tulajdonképpen diagnózist, kórképet, láttelepet kap az ember az abszurd színpadi művekben összegeződő érvek együtteséből, s ezeken pontról pontra, sorban elgondolkodhat a gyógyítás esélyeinek, a gyógy mód változatainak megtalálása érdekében. Írásunk is ezen a szálon szeretne majd haladni. . . . Megszeretnék jegyezni: az abszurd dráma a mi nézetünk szerint nem emberellenes. A főnti kiindulópontok fölkínálásán túl, szerzőinek az emberhez való viszonyulása alapján sem az. Beckett, Ionesco, Genet, Pinter, Adamov nem antihumánus műveket ír. Nem a lebecsülés és lekezelés: a tehetetlen fájdalom mélyíti el náluk a gúnyolódást, ugyanez élezi metszővé az iróniát. Miközben keserűségükben kinevetik, kicsúfolják az emberi életet, egyidejűleg ezernyi apró jelét adják: szeretnének igaz és jogos indokok alapján másképpen vélekedni róla.

E drámák egyébként vadonatúj poétikai alkatukkal, műfaji jellegzetességeikkel mindeddig ismeretlen irányokat nyitottak meg az irodalom és a színpadi művészet előtt. Egyetlen kivetített költői kép, komplex, többértelmű, fölnagyított pillanat voltaképpen az abszurd színpadi mű, amely csupán azért van elnyújtva, mert egyetlen másodperc alatt nem sikerülne minden információját visszaadnia. A tér és az idő megszokott, realista művekből és a mindennapi életből ismerős rendje persze szétesik a szerkezetében, amit a szerzők nem is nagyon sajnálnak, mert a világnak a mindennapi ember által érzékelt arculatát egyébként is irreálisnak és illuzórikusnak vélik. A drámákban nincsenek jelleme, mert a jellem színvonaláig az ember nem nagyon juthat el, s nincs részletezett cselekmény sem, mert a világban a változásoknak, az egymástól származó új és új eseményeknek nincs semmilyen jelentőségük. A művek nyelvezete irreális, mivel a nyelv igazán pontos információtovábbításra nem alkalmas, s az emberek igen sűrűn inkább csak megtévesztik egymást általa. Így a dráma, a kivetített költői kép, a fölnagyított pillanat csupán irreális szituációk össze-vissza sorát nyújtja, ezeket a végtelenségig szaporítja: s ezek az irrealitásukban is megrázó, megdöbbentő, példázatszerű mozzanatok sugározzák végül a nézőnek szinte elemi erővel a világ és az élet abszurditását... Másképpen fogalmazva: amíg az irodalom mindeddig reálisan megjelenített érzéskörök, esetek, gondolatmenetek, érvek sorával igyekezett elsősorban rámutatni az abszurdításra, addig az elméleti megnyilatkozásoktól és a nyelvtől elforduló abszurd dráma az érvek minden eddiginél részletesebb sorát sokkal inkább szuggesztív szituációkká sűrítve próbálja a néző elé állítani.

A fejezet főbb forrásai

Korunk szellemi körképe, Washington D.C. 1967. Egyetemes filozófiatörténet, Bp. 1963. A filozófia története. Bp. 1969. Babits Mihály: Az európai irodalom története, Bp. é.n. Szerb Antal: A világirodalom története, Bp. é.n. Martin Esslin: Az abszurd dráma elmélete, Bp. 1967. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon, Bp. 1968. Friedrich Dürrenmatt: Színházi problémák, Bp. 1963. Jean-Paul Sartre: Mi az irodalom? Bp. 1969. Az egzisztencializmus, Bp. 1966. A francia új regény. Bp. 1967. Üvöltés, Bp. 1982. Szabó György: Az olasz irodalom a huszadik században, Bp. 1967. Tandori Dezső: A zsaru sarokvasa, Bp. 1979. Somlyó György: Modernnek kell lenni mindenestől, Bp. 1979. Tamás Attila: A líra a huszadik században, Bp. é.n. Werner Hofmann: A modern művészet alapjai, Bp. 1974. Heinrich Lützeller: Absztrakt festészet. Bp. 1970. Mario del Micheli: Az avantgardizmus, Bp. 1969. Illés László: A rossz közérzet német irodalmáról. Nagyvilág 1962. Konrád György: A lemondás irodalma. Nagyvilág 1960. Bajomi Lázár Endre: Az önkínzás művésze. Nagyvilág 1960. Varannai Aurél: Jack Kerouac s a letört nemzedék. Nagyvilág 1962. Illés László: Merre tart a Gruppe 47? Nagyvilág 1964.

II. FEJEZET. AZ ABSZURDITÁS ALAPÉRVEINEK FÖLVÁZOLÁSA

Az abszurd dráma érvegyüttesének rétegei

Az a tünetegyüttes, amelyet az abszurd színház összefoglal, voltaképpen egyetemes jellegű: a világ és az emberi élet egészére vonatkozó, általános abszurditást sugallja. A totális humanizálhatatlanság képe azonban már magánál

az abszurd színház egyik szerzőjénél is megsérül. Arthur Adamov kezdeti drámái után elfordul ettől az irányzattól, mivel érzelme a világban olyan rétegeket, amelyeket megváltoztathatónak, emberi érdekűvé rendezhetőnek vél. Adamov a létezés társadalmi területeit találja humanizálhatónak, e részterület elmérgesedett, embermaró viszonyait ítéli orvosolhatónak, saját szavával szólva, gyógyíthatónak. Nézete szerint az abszurditásnak nekifeszülő embernek e pillanatban inkább indokolt, inkább jogos, inkább eredményeket ígérő ebbe az irányba mozdulni előre... Példája többek között azt jelzi az abszurd műveket elemző, az előrejutás esélyein vívódó olvasónak: nem minden vonatkozásban egyenlő erősségű ez az érvegyüttes, s eléggé rétegezettnek ígérkezik az igazságtartalom szempontjából. Szétbontható, csoportosítható, osztályozható is ez az érvanyag, s ezzel mindjárt meg is próbálkoznánk. Szempontok, tagolási lehetőségek bőségét követve haladhatunk: fölbonthatjuk többek között a filozófia tudományszakainak megfelelően az érvegyüttest, szólhatunk ontológiai, ismeretelméleti, értékelméleti, etikai, esztétikai vonatkozású abszurditást állító nézetekről például. Elindulhatunk a léttartományok szerinti osztályozás irányába: megemlíthetjük az univerzum embert erősen megérintő vonásainak, azután a civilizációs és szociális együttélésnek, végül az embernek mint egyénnek az abszurditása melletti érveket. Elvégezhetjük az emberi személyiség részterületei szerinti csoportosítást: szólhatunk az ember emocionális, irracionális, racionális, voluntáris, szexuális megnyilvánulásainak abszurditását valló elgondolásokról. Kínálkoznak további lehetőségek is: a teljesebb, a hézagatlan földolgozás felé törekvő lendületet azonban megállítja néhány meggondolkodtató, számításba veendő motívum. Egyfelől a felsorolt, s tovább sorolható részterületeken az abszurditást állító nézeteknek az elmélet, az irodalom, a művészet részéről igen erős ellenpontozása van, számos esetben pedig meggyőzőnek és nyilvánvalónak mutakozó cáfolata is. Másfelől létezik az abszurditás melletti érvelésnek egy olyan, igen súlyos motívumokat sorakoztató rétege is, amelynek az igazságtartalma szomorúan nyilvánvalóként érzékelhető, s ennek megfelelően az elmélet részéről nincs igazán érvényes, nagy átütő erejű ellenpontozása. Ennek a rétegnek az elemei alkotják voltaképpen a világ és az élet abszurditása melletti nézetegyüttes alapvető, végső érveinek sorát... Munkánk kitűzött célja más, mint egészen részletesen, az utolsó apró érvig összegyűjteni az abszurditás mellett eddig elmondott nézeteket és az emberi gondolkodás számos részterületéről érkező ellenvetéseket. Nem gondoljuk magunkat illetékesnek az egymással szemben álló vélemények értékelésére és minősítésére sem, egyébként részben amiatt sem, mivel az ellenpontozható és vitatható nézeteket maguk az abszurd művek szerzői is érveik másodlagos rétegének ítélik, s nézetük szerint az ezen érvek által megjelölt jellegzetességek megszüntetése sem változtatná meg a világ végső abszurditását. *A magunk részéről az alig ellenpontozott vagy ellenpontozatlan állítások sorára szeretnénk összpontosítani, az alapvető és végső érvek sorozatára*, mert a vélemények összképe szerint az ezek által megnevezett világjellemzők, életjellemzők, emberjellemzők megváltoztatása vagy eltörlése számúzná igazán a világból az abszurditást.

Az alapvető és végső érvek rétege

Ha közös tulajdonságokat keresve körülhatárolni próbáljuk az érveknek és nézeteknek ezt a rétegét, azonnal elmondhatjuk róla: voltaképpen az elsőtől az utolsóig olyan jellegzetességek szerepelnek itt, amelyek nem a civilizációból, nem a szociális viszonyokból, nem az emberi együttélésből erednek. A társadalmi létezésből teljesen függetlenül keletkezett, onnan nem származtatható, alighanem általa meg sem szüntethető vonásait jelölik meg ezek az embernek: azokat, amelyek az emberállapot örök jellegzetességeinek, az emberi élet mindenkori, eltörlhetetlen jellemzőinek nevezhetőek. Nem a társadalmi létezésből keletkezett *a halál kiiktathatatlannak tűnő hozzákapcsolódása az ember sorsához*, nem innen származik *az emberi élet időbelisége*, az ember, az *emberi egyén rögzítettsége saját testéhez, és pszichikumához*, s nem innen ered az emberéletnek az a jellegzetessége sem, hogy *állandóan övezi a világot részleges, ám részlegességében mindig újjá és újjászülető ismeretlensége*. Saját létezési módunk, életünk, emberállapotunk, embergátló és emberellenes erői ezek, amelyek magától értetődően érvényesülnek az embernek, mint úgymond antagonisztikus ellentmondásokból szőtt élőlénynek a jellemző vonásai sorában.

Emberellenes, kegyetlen tény *a halál*, a kapcsolódó halálfélelem, a pusztulás elkerülhetetlenségének a pszichikumra nehezülő súlya, ugyanígy a másik ember elmúlásának megrendítő élménye, vagy az emberi elpusztulás riasztó változatosságának érzékelése. Emberellenes, emberromboló az *időmúlás*, a gyermekkor önfeledt, vadóc szépségeinek elsorvadása, az ifjúság üde világának elillanása, a nyomasztóan megállíthatatlan előrehaladás az előregedés és elpusztulás irányába. Embergátló *a testhez és lélekhez kötöttség*, a test és lélek kényszereinek kiszolgáltatott állapot, az élettani és pszichikai alapvonások eluralkodása az emberen, ugyanakkor ebben a megváltoztathatatlannak ígérkező rögzítettségben a világegyetemhez mérten porszemnyivé való jelentéktelenedés.

Az ősfolklorok példái szerint nagyon régi eredetű az embernek az a vágya, amely, szerint szeretne elszakadni saját magától és más alakba öltözni, akár egy másik emberbe, akár az állatvilág vagy a növényvilág egyedeibe. A testi fölzsabaduláson túl a lélek külön életének vágya is ősi eredetű, századokon át újjá és újjáéledve jutott el napjainkig és ma is gyógyíthatatlan nosztalgiák egész sorát kapcsolja magához. Ezeket a nosztalgiákat manapság alighanem a modern személyiség szerkezet alapkonfliktusai is erősítik, a testi és szellemi szférák olykor összebékíthetetlennek és

végletesnek mutakozó elkülönülései, az életvitelt racionálisan és morálisan szabályozni próbáló, mind jobban kifinomuló szellemiségnek, és a nyers ösztönöknek, uralhatatlan emócióknak a szüntelenül pörölő, éles és erős ríposztjai.

Embererőtlenítő, embergöngyítő jelenség a világ részleges ismeretlensége, az ember szorosabb vagy messzebbre eső övezetében minduntalan előbukkanó, megértetlen, áttekinthetetlen, rejtélyes mozzanatok sora, amelyek részben a világban való otthontalanság és idegenség nyomasztó érzését sugározzák, részben az emberi ismeretek, állítások, megítélések igazságtartalmában való elbizonytalanodások, szorongató kételkedések eredőjévé válnak.

A modern reáltudományoknak a világ számos ismeretlen részébe sikerült bepillantaniuk, számos rejtélyes jelenséget sikerült megfejteniük, ám nagyon sokszor éppen ezzel erősítették meg az otthontalanság riasztó élményét. A képzelőerő is, a természetes emberi érzékelő apparátus is csődöt mondott a valóság új arca előtt: csupán a mindennapiságtól messzire eltávolodóan, elvontan a rejtélyes értelemmel sikerül elismerni a folytonosság nélküli valóságot, a meggömbült teret, a véges, ám nem határos világegyetemet, csupán ezzel sikerül elfogadni, hogy az idő a kiterjedés egy dimenziója, hogy a valóságnak vannak olyan részletei, amelyekben a szemmel érzékelhető világnak az alaptörvényei megszűnnek igaznak lenni. Az idegenség, az elidegenültség élményének megszületését nem gátolja meg a szaktudományos állítások rendszeres igazolódása sem, mivel az ember valóságérzékelésének, valóságelfogadásának, valóságélményekbe való otthonos illeszkedésének megszokott módja mindig élettani és pszichikai adottságok egész sorozatát veszi igénybe, s ennek következtében eleve nem érzi magát otthon az ember az olyan valóságtartományokban, amelyekbe csupán az az értelem, vagy sokszor inkább csak a műszerei révén érkezik el...

A halálnak, a továtúnó időnek, a testhez és lélekhez kötöttség állapotának, a külső és a belső világ részleges ismeretlenségének embergátló és emberellenes erejét megszüntetni, s e jelenségeket egyenesen emberi érdekűvé átalakítani első pillantásra alighanem megoldhatatlannak ígérkezik, ábrándnak, olcsó reménységnek, ijesztő naivitásnak. A következő oldalakon a világirodalom és a művészetek számos, nagyformátumú életművének a problémakörünkbe vágó részleteit, sugallatait, s az ezekkel összefüggő magatartásváltoztatásokat szeretnénk megidézni, annak igazolásával próbálkozva: vannak azért mégis nagy intenzitású, megragadó megoldások, máskor megoldáscsírák, megint máskor eredményesnek ígérkező megoldásesélyek.

A fejezet főbb forrásai

Martin Esslin: Az abszurd dráma elmélete, Bp. 1967. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon, Bp. 1966. Babits Mihály: Az európai irodalom története, Bp. é.n. Szerb Antal: A világirodalom története, Bp. é.n. Országh László: Az amerikai irodalom a XX. században, Bp. 1962. Serge Fauchereau: Századunk amerikai költészetéről, Bp. 1974. Bajomi Lázár Endre: A mai francia irodalom kistükre, Bp. 1962. Szabó György: Az olasz irodalom a huszadik században, Bp. 1967. Falus Róbert: Az ókori görög irodalom története, Bp. 1964. Kaj Birkett-Smith: A kultúra ósvényei, Bp. 1969. Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások, Bp. 1925. Ipolyi Arnold: Magyar Mithológia, Bp. 1929. Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben, Bp. 1958. Siegmund Freud: Pszichoanalízis, Bukarest 1977. Albert Einstein: A speciális és általános relativitás elmélete, Bp. 1967. Infeld: Einstein, Bp. 1959. Heisenberg: Válogatott tanulmányok, Bp. 1967.

III. FEJEZET. AZ ABSZURDITÁS ALAPÉRVEINEK RÉSZLEGES MEGHALADÁSA

A halál humanizálásáról

A halál bizonyosságának tudata nagyon sokféleképpen jelentkezik az írók és művészek gondolatvilágában. Az egyéniségjellemzők, az elmúlásélménnyel való összetalálkozás körülményei, az egyéniséget körülölelő társadalom természete egyaránt meghatározza vagy árnyalja ezt. Az elmúlás élményének és megjelenítésének variációi sorából most azokat emeljük ki, amelyek emberellenes jellegének embersegítővé való átalakítását, máskor e jelleg megszüntetését, megint máskor enyhítését érzékeltetik...

Ősidők óta él az irodalomban az *értelmes halál* eszméje. A halál az értelemnek, vagyis egy speciálisan emberi jellemzőnek rendelődik alá e szerint az eszmevonulat szerint, s voltaképpen eszközzé redukálódik.

Elsősorban azok az esetek sorolhatók ide, amikor valaki racionális megfontolások alapján, önfeláldozással elérhető értelemes célokért adja oda az életét. Klasszikus képviselői főleg kalandregényekben, történelmi regényekben, romantikus operákban vannak ennek a magatartásnak. Eszázadi típusai Saint-Pierre A calais-i polgároknak, Proctor A salemi boszorkányokban, Katrin a Kurázi mamában például.

E haláltípusnál telítettebb tartalmú a *nagyszerű halál* jelensége, amely szintén évszázadok óta él az irodalomban és a művészetekben. A halál a nagyszerűségnek, vagyis egy összetett, értelmi, érzelmi, akarati, erkölcsi értékeket egyaránt sűrítő, emberi minőségnek rendelődik alá ebben a vonulatban

Elsősorban azok az események sorolhatóak ide, amikor az ember a pusztulást nagyszerűséggé próbálja átalakítani, példát próbál adni, mozgósító erejű emléket igyekszik utódai elé állítani. Szélsőséges természetéhez híven héroszok, félistenek, különlegesen erős jellemű emberek az elsődleges megvalósítói az elmúlás ezen változatának. Klasszikus hazai képviselői Zrínyi hőseposzáinak katonái, Arany János bárdjai például.

Archaikus keletű a *boldogító halál* megjelenítése is az irodalomban és a művészetekben. A halál a boldogság, a fölszabadult örömmézés elérésének eszközévé szelídül ennek a vonulatnak a sugallata szerint, előrehaladó mozzanatait is inkább csak megindult, jóleső érzések övezik.

Elsősorban azok az élethelyzetek sorolhatóak ide, amikor az ember számára az elmúlás ígéri már az örömet, mert az élet, végérvényesen gyöttrőnek, irtózatossá, elviselhetetlennek mutatkozik. E lélekállapot klasszikus kifejezője Shakespeare Júliája, aki Rómeó ajkáról lecsókolja a mérget, s a pusztulással járó szenvedést szinte nem is érzékelve, örömteli várakozással és csöndes, szelíd mámorérzéssel adja át magát a megsemmisülésnek.

Régi keletű a *szép halál* megjelenése is az irodalomban, már az archaikus népköltészet is ismeri. A halál a szépségnek, az esztétikumnak, vagyis egy alapvetően emberi értékminőségnek rendelődik alá ezúttal is, omlasztó, oszlato erői egy esztétikus esemény sor eszközeivé mérséklődnek.

A tudatosságot is tartalmazó, tervezéssel is élő, szép elmúlás esetei sorolhatóak voltaképpen ide. Ideáltípusként, klasszikus képviselőként Csáth Géza halálosan beteg bárófiguráját is említhetjük, aki az elmúlás pillanataiban csengő aranypénzeket oszt szét a muzsikuskoknak, majd sorban rárakatja velük a zeneeszközökre a szordinókat, s a báltermen csöndesen végigúszó, chopini muzsikára omlik csupán össze. A doktorok kiviszik a lúgasba levegőzni, s kinn, a holdfényben hal végül meg. A kivilágitott bálteremből fehér ruhás lányalakok bámulnak utána.

A halál humanizálásának felsorolt változatai persze igen ritkán jelentkeznek egyneműen, színezet- lenül, más jelenségekkel ötvözetenül. Maguk a változatok is nagyon sokszor egymásba illeszkednek, egymásba oltódnak, összemossódnak. S bár többnyire különleges és szélsőséges esetek sorára utalnak, érvényesülésük mégsem egészen jelentéktelen: jelzi egy sokak által megsérthetetlennek és megbonthatatlanul masszívnak ítélt emberellenes erő sebezhetőségét, sérülékenységét, átalakíthatóságát...

A halál humanizálásához tartozik hozzá, hogy kikerülhetetlenségének, bizonyosságának a tudatra nehezedő súlyát is valamiképpen enyhíteni próbálja az ember. Többek között a halál hangulataira való ráhangolódás, az elmúlás ízeivel való ismerkedés ismétlődő élményköre érzékelteti ezt az irodalomban. Halálszerű folyamatai, halálra emlékeztető állapotai az élet vitális szövevényének is vannak, számos alkotó ezekben próbál elmerülni, ezeknek sugárzását engedi magára, mert szeretné minél alaposabban megérteni a szörnyűnek ígérkező ismeretlen, minél részletesebben megfigyelni alapvető jellemzőit, s igyekezne valahogyan összebékülni is vele. Több kiváló költő példája szerint az elmúlás ízeit meg is szeretheti az ember, olyan impressziókra, rezzenésekre, színezetekre érezhet rá, amelyeknek jólesik átadnia magát, még saját öregedésének, megkopásának érzékelése idején is. Gondoljunk Baudelaire-re, Verlaine-re, Adyra, Babitsra, Kosztolányira. . . A halál bizonyosságának a tudatra hulló terheit enyhítheti az is, amikor az ember csupán az irracionális érzékelő apparátusa révén reagál a pusztulás eseményeire. Léteznek lélekállapotok, amelyekben az ember értelmező, értékelő, racionális működései meggyöngyülnek, amikor a szakadozottá váló pszichikumban csupán az irracionális mechanizmusok maradnak épek, más esetekben az ember meggondolásai és elhatározásai igyekeznek száműzni saját értelmének megnyilvánulásait. Ezek között a körülmények között az elmúlás maga is irracionálissá, valószínűtlenné, meseszerűvé, álomszerűvé szelídül, s veszélytelennek mutatkozik az ember számára. Színek, hangulatok, díszes és dísztelen külsőségek, karakterek, tónusok logikailag összeillesztetlen sorává redukálódik voltaképpen a pusztulás az ilyen jellegű élményérzékelés és élményvisszaadás nyomán. Gondoljunk Krúdyra, Kosztolányira, a festészet későszecessziós, posztimpresszionista, szurrealista mestereire. . . A halál kikerülhetetlenségének tudatterhelő súlyát az irodalom azon eszmének a változatos ismétlésével is enyhíteni igyekszik, amely szerint az elmúlásban minden esetben van valami jó is. A halál, a világ és az ember ellentmondásból szőtt jellegének megfelelően, minduntalan megszüntet valamit, ami értéktelen, negatív, esetleg súlyosan nyomasztó volt. E tulajdonsága különösen becselessé is válhat időnként az ember számára. Hallatlan testi fájdalmakkal kínló, gyógyíthatatlanul vergődő emberek elmúlásakor szokás mondani, most már jó szegénynek. Amikor a lélek fájdalmai élesednek emberőrítővé, s izenként szedik szét az embert, sokan szintén úgy vélik, inkább csak jótékony volt az elmúlás. A létezés borzalmait kérelmetlenül fölmerő költők közül többen, több költeményükben, tulajdonképpen nem is ítélik igazán elrettentőnek, elkeserítőnek a semmibe való visszahullást. Gondoljunk Kosztolányira, Weöres Sándorra. . . Amíg kiszámíthatatlan, katatón kegyetlenségeket is könnyen valóra váltó az élet, addig az elmúlás alighanem mindig is őriz majd magában egy csirányi ígéretességet.

Az időmúlás humanizálásáról

Tulajdonképpen kétféleképpen éli át az ember az időt az irodalom szerint, részben mint napokkal, órákkal, percekkel mérhető, gépies, külső időfolyást, részben pedig mint gondolatai, élményei, impressziói, emlékező megnyilvánulásai belső idejét. A külső idő nagyon sokszor szinte nem is érzékelhető az utóbbi időváltozat esetében, az önfelédlt élménybemerülés, eltűnődés, elmerengés, emlékezés során. Hasonlóképpen a külső idő előrehaladó jellege, azonos méretű elemekre való széttagolódása is megszűnik az említett időváltozatban: egy magafeledt élmény, impresszió, gondolat újabb asszociációkat von maga után, emlékek sorát idézi elő, s általában nem az emlékelemek eredeti sorrendjében, s nem is azt az időmennyiséget igényelve, amennyi alatt az előrémlő esemény eredetileg megtörtént. A belső idő voltaképpen egy össze-vissza mozgó, múltba, jövőbe, jelenbe egyaránt rendezetlenül elkalandozó, szabálytalan időtípus, amely eredendően emberi érdekű, s alapvető vonásaiban az emberi pszichikum működése által meghatározott. . . A humanizáló törekvéseket a külső idő állítja igen súlyos nehézségek elé. Tekintve, hogy a természettudományok kezdettől fogva kiiktathatatlanak és megállíthatatlannak ítélik az ember élettartományában érvényesülő időt, ebben a problémakörben az irodalomnak és a művészetnek a realitásokhoz ragaszkodó művelői maguk is illúziótlanok maradnak. Más területekre, az idő egyéb emberellenes vonásainak átalakítására, átrendezésére irányulnak inkább az alkotók próbálkozásai, részben az idő embermegszűkítő erejének megszüntetésére, részben az időmúlás emberre nehezedő, nyomasztó súlyának eltüntetésére vagy mérséklésére. Alighanem a leglátványosabb és legeredményesebb kifejezője a főnti törekvéseknek a beat nemzedék irodalma. Kalandorai és hősei mindent megtesznek életsebességük szédületes gyorsításáért, az örökös országúti száguldás, az új és új élmények mámoros hajszolása az izgatószerke, a sokkolóan sodró zene, az állandó gerjedés mind ezt a célt szolgálja. Ebben a fölfokozott tempóban tulajdonképpen több élmény éri okét akár egyetlen év alatt is, mint a csöndes, mindennapi embert akár egy egész életen át. Az életeseemények sokasága a szokásos emberi életidőhöz mérten szinte elképzelhetetlenül megnő, az idő embermegszűkítő ereje pedig kezd elillanni. A mindennapos időmúlásnak az emberi pszichikumra való ránehezedése, szorítása is magától értetődően megenyhül ugyanakkor.

Nem egészen előzmény nélküli persze mindez. Az életsebesség és életintenzitás nagyranövelésének eszméje, eszmeváltozatai és eredményei voltaképpen az ókori civilizációig visszavezethetőek. Kerouactól, Ginsbergtől, Gregory Corsotól, Ferlinghettitől kezdve többek között Pound, Marinetti, Majakovszkij, Withmann, Poe, Byron költeményein, Rabelais, Boccaccio, Villon kötetein keresztül Diogenészig. Magyar környezetből Ady és Babits korai költeményei, Csáth Géza történetei, Petőfi forradalmi lírájának remekei illeszkednek időnként a vonulatba.

Az eliramló időnek az emberre nehezedő, nyomasztó súlyától szeretné megszabadítani olvasóit a modern világirodalom irányzatai sorából az ún. nouveau román. Első látásra talán hihetetlennek tűnő, különleges módszerekkel próbálja ezt elérni. Attól tartva, hogy a regényeseemények időbeli megjelenítése változatlanul az időmúlás nyomasztó érzését éleszti az olvasóban, *egyrészt* megpróbálja a regénybeli eseményeket és mozgásokat időmúlás nélkül ábrázolni, *másrészt* külön fölmutatja, hangsúlyozza a kötetek lapjain, hogy az időelőrehaladás nem minden esetben öregíti okvetlenül az általa érintett élőlényeket, objektumokat, jelenségeket. Eljárásának lényege tulajdonképpen a következő. Képzelt tükrök tömegét helyezi a térbe, mozdulatlan objektumok és mozdulatlan élőlények övezetébe, a tükrök által az objektumokról és élőlényekről egyetlen időpillanatban rezzenéstelen és merev állóképek szinte megszámlálhatatlan változatát nyeri, s ezeket a regényben egymás után vetítve mozgások illúzióját éleszti. A laterna magicanak, a mozi ősenek a módjára érzékelteti voltaképpen a mozgást; a megjelenített objektumok és élőlények az egyik állóképben itt, a másikban ott villannak elő, majd emitt és amott, mozgónak mutatkozva, noha az előzetesen informált olvasó számára nyilvánvaló a mozdulatlanságuk. Az egymást villózva váltó állóképek végeleáthatatlan sorából és az általuk okozott mozgásillúziókból áll össze végül a regények cselekménye. *Egyrészt* tehát a regénybeli mozgások és események voltaképpen időmúlás nélküliek, mivel az élőlények és objektumnak valójában nem moccannak, csupán mindig más és más nézetüket állítja elébünk az író. *Másrészt* pedig az állóképek sorbaállításából származó időmúlás, az egymásutániság miatti időelőrehaladás nem érzékelteti egyetlen regénybeli élőlény vagy objektum öregedését sem, mivel azok végig ugyanolyanok maradnak mint a megmerevített pillanatban voltak, semmilyen vonásukban meg nem változnak, csupán visszatükröződésük szögei cserélődnek...

Hatalmas tájakat,területeket lehet képzeletbeli tükörcsarnokokká, tükörlabirintusokká átalakítani, s időnként színes és izgalmas cselekmények is szülehetnek a villózó állóképek sorozatából. Gazdaggá, telítetté tud válni a nouveau román, megragadóvá és érdekessé, s ami egyáltalán nem mellékes, időábrázolásában is átláthatóvá. Az itteni időérzékeltetés ugyanis nem is esik nagyon messzire az eszázadi ember mindennapos, magától értetődő világérezékelésének és időérzékelésének mechanizmusaitól. Az emberi érzékelés ugyanis egyrészt eredendően szakadozott mozgású, sokkal inkább a mozzanatokra, a rezzenésekre érzékeny, mint az eseményvonulatok épségére és maradéktalanságára, másrészt pedig az utóbbi évtizedekben, elsősorban a gépesített nagyvárosokban,

az információk özönében, az eddigieknél összehasonlíthatatlanul sokszálúbbá is vált. A modern ember számos jelenségre és mozzanatra ma már egyidejűleg összpontosít, s így voltaképpen megvannak azok az adottságai, amelyek révén a pillanat számos irányból érkező állóképeiből, állóképszerű villanásaiból olykor rövid cselekmények állhatnak össze az érzékelésében. S ha igazán hozzáedződik mint olvasó a nouveau román időábrázolásához, némi idő után már ezzel a szemlélettel is szétnézhet a mindennapi életben, s szokásos időélményei mellett megérintheti az innen származó szokatlan, ám szabad és súlytalan időérzet élménye is.

A képzeletbeli tükörlabirintusokat kémlelő, tüköridős eljárásnak időábrázolásukat elnevező nouveau roman-os írók időtechnikája persze sokkal összetettebb, és sokszínűbb az elmondottnál, a magunk részéről csupán az időtechnika egyszerűsített alapelemeinek és alapvető működési sémájának ismertetésével próbálkoztunk meg most... Michel Bütör, Alain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute a legkiemelkedőbb képviselői a nouveau romannak. Alain Robbe-Grillet kisregénye, A labirintus számít az irányzat alapművének. Robbe-Grillet tevékenysége kiszélesül különben a film felé is, különleges és friss hatású térélményeket, időélményeket élesztve a mozivászonon, az ismerős és mindennapi világot egészen újszerűen működőnek mutatva. Különösen főkavarró A halhatatlan c. filmje ebből a szempontból, ez egyébként régebben a magyarországi mozik műsorán is szerepelt.

A továtúnó időnek az emberi pszichikumra nehezedő súlyát enyhítheti az az impresszionista regényekből, szecessziós novellákból ismerős életérzékelési mód, magatartásmód is, amikor az ember csupán az irracionális érzékelő apparátusa révén reagál a gépies idomulás elemeire, jelenségeire. Éjfél, hajnal, dél, késődélután főképpen hangulatokat, különös lélekállapotokat, poétikus impressziókat jelent az ember számára e szerint az érzékelés szerint. Hangulatként, varázsként, poétikumként ízelhető napszakok, órák, percek végeláthatatlan sorává rendeződik át így az idomulás, s eközben csöndesen mérséklődik, másodlagossá válik az embersújtó ereje. Gondoljunk Krúdy N. N. Kaffka Margit Színek és évek című regényeire... A tudat terheit könnyíti, hogy a külső időmúlás, amely egészére nézve emberellenesnek mutatkozik, egyes részeiben, szakaszaiban nagyon sokszor embersegítően, embermelletten is jelentkezik. Az idő eliramlása számos alkalommal voltaképpen jól jön az embernek, megrázó események, eleven, égető élményét enyhíti, sebeket gyógyít meg, máskor minőségeket és értékeket érlel az emberben, megint máskor átrendezi a mindennapi élet viszonyait és ezáltal vadonatúj és ígéretes utakat nyit meg az ember előtt: végül is szinte ezernyi ilyen jellegű, embermegsegítő megnyilvánulása van. A tágabb, a néha évszázadokat átfogó, az emberi életéken átívelő időmúlás is ígéretes olykor: a romlott jelen elmúlását és sorsjobbító, szép eszmények megvalósulását sejteti. Gondoljunk Csokonai, Petőfi, József Attila, Illyés Gyula költészetére többek között.

A testhez és lélekhez kötöttség humanizálásáról

A testből testbe, lélekből lélekbe költözést a természettudományok kivihetetlennek ítélik, s ennek megfelelően az irodalom valósághoz ragaszkodó művelői sem reménykednek az emberi rögzítettség megszüntetésében. A humanizáló törekvések a testhez és lélekhez kötöttség kilázítására, oldására irányulnak inkább, máskor a rögzítettség emberszűkítő, embergátló erejének csökkentésére, megint máskor a zárkaézés, az ember önmagába való záródása érzésének a pszichikumot megviselő súlya enyhítésére... Tulajdonképpen se szeri se száma azoknak az inkább csak az irodalom másodlagos vonulatába sorolható műveknek, amelyek az emberi rögzítettség meglazulását, szétoldódását irreális vagy misztikus utakat járva jelenítik meg. A tudományos fantasztikus könyvektől kezdve, a kisértet-történeteken keresztül egészen a mesék poétikus világáig ível ez a vonulat, néhány esetben egyes alkotók még az archaikus és modern vallások szemléletére, az abból adódó személyiségvándorlás eseményeire, ízeire is igyekeznek ráhangolódni és innen származó élményeiket visszaadni. Kivitelezhető, megvalósítható, reális útjai is vannak azonban az emberi rögzítettség oldásának: s munkánk során inkább ezekre szeretnénk összpontosítani. Visszatérő, különös lélektípusa például az irodalomnak, a művészeteknek, s a mindennapi életnek is az ún. *alakváltoztató személyiség*. A lélek különleges képlékenysége, a tulajdonságok, jellemvonások és személyiségjegyek szélsőséges és szinte elképesztő átalakíthatósága jellemzi ezt elsősorban. Színészek figuraváltásaira emlékeztető, ám minden póz és szerepjátszás nélküli önátrendezés, önújraszervezés, amellyel nagyjából egyidejűleg változtatja meg az egyén a saját racionális, emocionális, etikai, voluntáris, szexuális viselkedésének alapvonásait. A lélek kevésbé lesz foglya önmagának az alakváltoztató adottságokkal rendelkező személyiség esetében, a rögzítettség szétoldását és más változatban való újraerősítését a saját, megtervezett céljai szolgálatába állíthatja. Ugyanakkor a rögzítettségéből származó emberszűkítő, embergátló erő is majdnem egészen elillan a mindenestől megújított személyiség-változatok cserélgetése nyomán.

A fiatal Babits többszemélyesen, többalakúan kíván élni, Fernando Pessoa több, teljesen különböző karakterű költői életművet alkot meg és él át... Életfilozófiai és lírai célzatoknál egyszerűbb indítékok is eredményezhetik persze a személyiség megváltoztatásának vágyát, így az új és ígéretes élethelyzetekhez való alkalmazkodás igénye, máskor az értéktermőbb és színvonalasabb magatartás reménye, megint máskor a megcsömörlésig megszokott és megunt saját alapvonások száműzésének szándéka például. Az élet sűrű újakezdésének, a személyiség mindenestől való átszervezésének az igénye voltaképpen a mindennapi ember gondolatvilágától sem idegen.

Hasonlóan különleges lélektípusa az irodalomnak és a művészeteknek az ún. *világnaggyá növesztett személyiség*. Ennek képviselői lélekviláguk hullámverésébe belevonják és saját személyiségük alaptermészetének megfelelően átszínezik a világ szinte minden egyes megpillantott, megértett, átértett mozzanatát. A külvilág történései és tulajdonságai, illetve a belső lélektörténések és tulajdonságok közötti számtalan rokonvonás, analógia,

azonosságérzet alapján időnként egyenesen úgy igyekeznek átélni a világot, mintha az csupán személyiségük önmozgása volna. A külső létegesz tulajdonképpen a világnaggyá növesztett, etikai, racionális, emocionális műveleteket végző személyiségnek a részévé, alárendeltjévé válik, ebben az élménykörben. Ugyanakkor az említettek nyomán magától értetődően szétmosódik, szétoldódik az emberi izoláltság és rögzítettség élménye is.

Nálunk Juhász Ferenc költészete, külföldön Saint-John Perse lírája és lélekvilága talán a legjobb példája a világnaggyá növesztett személyiségnek... Ha a kozmikus óriásszemélyiség szédítő élménye ritkábban is, ám a váratlanul megszelesedő emberi psziché izgalmas impressziója a mindennapi életben is sűrűn átélhető. Különösen közel kerülhet hozzá kirobbanóan erős szerelemérzés, szeretetérzés, összetartozásérzés révén az ember, melynek varázsában értelmi és érzelmi megnyilvánulások, gesztusok egész sorát veheti át önkéntelenül a másik embertől, s erős empátiaérzék esetén még nála is intenzívebben és mélyebben élheti át. Ilyen kapcsolatokban tulajdonképpen a társ testi történései is többnyire kiismerhetőkké válnak, számos részletükben még az ő eredeti érzései mintájára átérzhetőkké is, ami újra a választóvonalak elmosódása, az egymásra való ráhangolódás és az együttes megszelesedés irányába vezet.

A költészet és a képzőművészet története hosszú idő óta számontartja az ún. *embermeghaladással próbálkozó személyiséget* is. A test és a lélek hagyományos karakterét megelégedvén, megunván, ennek a személyiségtípusnak az ambíció elsősorban az ember alapvető élettani és pszichikai működéseinek a sarkalatos megváltoztatására irányulnak, így az ösztönök, az ösztönélet, az érzékelés, az élményszerzés és élményvisszaadás, a gondolkodás, s a nyelvhasználat szinte mindenestől való átalakítására. Alfréd Jarry és Joseph Torma személyiségével, munkásságával az ember nemfenntartó és önfenntartó ösztöneinek a szétzúzására inspirál, Arthur Rimbaud következetes küzdelmet folytat az emberi érzések és érzékelés összezavarása érdekében, poéták és művészek százait ragadva magával az impresszionizmustól napjaink neoavantgardjáig, olyanokat, akik még veszélytelen és öncélú esztétizálás esetén is minimum színekkel szagérzeteket, zenével színeképzeteket, zörejekkel íz élményeket igyekeznek sugallani. Pszichodelikus és hallucinogén költészet, képzőművészet bontakozik ki Amerikában, termékei, kábítószeres hatások alatt született, újszerű élményérzékelési, élményvisszaadási eljárásokat szemléltetnek, neodadaista mozgalom számos európai városban, gondolkodás és nyelv megszokott eszközeit széttördelően: a gondolkodástól és a nyelvtől elfüggetlenül információs rendszer megszületésében reménykedve olykor. A legtöbb törekvésnek a tengelyében tulajdonképpen az az elképzelés áll, amely szerint az embernek önnön meghatározóitól megszabadulva mássá, egészen újszerű élőlényé volna érdemes átalakulnia. A létezés humanizálásának kérdéskörén tulajdonképpen túlvezetnek a felsorolt kísérlettipusok, hiszen túl kívánnak lépni a sokszor nagyon szeretett, ám elégtelen élőlénynek ítélt emberen, s nem céljuk a világ emberi érdekek szerinti átrendezése. Gondolatmenetünk szempontjából azonban ennek ellenére sem mellőzhetőek, eljárásaik nyomán ugyanis az emberi rögzítettség oldódásának megvalósulásai, az élettani és pszichikai zárka megnyílásai válnak érzékelhetőkké, nyilvánvalókká.

Az embermeghaladással próbálkozó személyiség extrém élményanyaga valójában nem egészen ismeretlen a mindennapi ember számára. Különösen a modern nagyvárosok sok sérüléssel járó, az idegrendszer szélsőséges és sokszor abnormis állapotait eredményező világában mutatkozik meg ez élénkebben, delíriumok, mámorállapotok, víziók, súlyos álmok szövevényeiben. Ám a társadalmi lét higgadtabb, békésebb tájékain is érzékelhető ez, így például a primitív népek mindennapi életében és művészetében, mágikus szertartások eseményeiben, varázslók, sámánok révüléseiben. Nyomai vannak az ősköltészetben, az ókori mitológiákban, s a vallások széles övezetében is, gondoljunk ezek nem emberszabású alakjaira, nem evilági jelenségeire, s az ember ráhangolódó, átélő, megelevenítő próbálkozásaira.

A testhez és lélekhez kötöttség terheit könnyítheti, hogy a kötöttségnek és zártságnak számos esetben vannak embersegítő előnyei is. Kerouac, Ginsberg, a beat költészet több klasszikusához hasonlóan, a testet és a lelket kiapadhatatlan élvezetforrásként ünnepli. Dino Buzatti több helyen kimondja, hogy a kötött test és kötött lélek kedves, becsülendő és értékes emberi jellemzők eredője, amelyeknek a segítségével színesen, nagyon gazdagon és vonzó vitalitással élhet az ember. Kosztolányi kései költészetéből kibontakozik, hogy a test és lélek kötött létezése különleges értéknövelő erőt jelent minden egyes ember esetében, általuk ugyanis olyan élményeket adhat és szerezhethet az ember, amelyek mindig egyszeriek, soha és senkinél pontosan ugyanúgy nem jelentkeznek, s ezáltal páratlanokká, a világ ismételtelen ritkaságaivá válhatnak még az egészen parányi emberi rezzenések is.

A világ részleges ismeretlensége miatti állapot humanizálásáról

A létezés fölmérésére törekedő filozófiák főképpen fölismeréseik igazságtartalmára, realitására, pontosságára ügyelnek, s általában nem nagyon érdekli őket, megállapításaik miképpen is érintik az ember pszichikai világát. Egymástól igen messzire eső, számos vonásukban ellentétes szemléleti rendszerek egyeznek meg például a világ részleges, és részlegességében rendre újjá- és újjászülető ismeretlenségének érvényességében, ám mindennek vonzata, az ember világban való otthontalanságának érzete, az állandó cáfolódásnak kitett ismeretek miatti elbizonytalanodás érzésköre, már inkább csak az irodalomnak és a művészeteknek a visszatérő problémája. E problémakörök megjelenítésének gazdag változatai sorából most azokról szólnánk amelyek az otthontalanságnak és az elbizonytalanodásnak, mint embergátló, embergyöngítő jellegzetességnek az átalakítását, emberi érdekeket szolgáló erővé való átforgatását próbálják meg, emellett azokról, amelyek az idegenség érzetének és az

eltanácstalanodásnak az emberi pszichikumra nehezedő súlyát szeretnék valamiképpen megszüntetni vagy enyhíteni. . .

Archaikus korok óta érvényesül az irodalomban és a művészetekben az a magatartás, amely csupán egyféleképpen engedi érvényre jutni az otthontalanság és az elbizonytalanodás érzését: az ember világot meghódítani igyekvő erőfeszítései motorjaként. Emberlétünk lényegét a fejlődésben, továbbá a folytonos küzdelemben látó bölcsöletek, költői gondolatrendszerek csatlakoznak ezekhez a múlt századból is, századunkból is, az említett érzésköröket egyértelműen embersegítő eszközökké szelídítve. Céltudatos fejlődésigényű, kemény küzdőképességű, töretlen lendületű drámai hősök, regényalakok, novellaalakok, másrészt eleven, mindennapi emberek szemléltethetik ezt, akiknek a pszichikai világában az érzéskör csupán inspiráló erőként, előrejutásra ösztönző eszközként él, s nincsen más számottevő jelentése. Gondoljunk többek között Gorkij, Brecht, Németh László hőseire, a futurizmus és az aktivizmus művészeire, vagy akár a művészettől messzebbre esően, jeles eszázadi atomfizikusok, csillagászok, orvosprofesszorok attitűdjére... A világban való otthontalanság és elbizonytalanodás szorongató érzését számos szerző annak az eszmének a nagy erejű, szuggesztív megjelenítésével igyekszik megszüntetni, amely szerint a mérhetetlenül nagy és változatos világegyetem illetve a parányi ember voltaképpen mélységesen egynemű, azonos, egylényegű. A kozmikus és természeti világ öntudatlan mozdulásaiban rendre az emberre, az ember rezzenéseiben pedig a természetre ismerünk e szerzők írásainak segítségével. Megnyugtató, gyógyító sugallat ez, nálunk maradandóbb erők számtalan jellemzőjét érzékelni magunkban, nálunk maradandóbb erők elválaszthatatlan részének érezni magunkat. Oldja és oszlatja az elidegenülést, az ismeretek elértéktelenedésének, az ember reménytelen eljelentéktelenedésének riasztó sejtelmét, elmére nehezedő súlyát, Gondoljunk Madách Tragédiájának paradicsomi jeleneteire, Babits Mihály korai novelláira, Juhász Ferenc poézisére, a panteista művészet régi és újabb változataira... Otthontalanság, kitaszítódás, elbizonytalanodás tudatra hulló terhei könnyítésére a francia Henry de Mouterlant különös utat választ. Abból kiindulva, hogy a létezés hiteles kiismerése hiányában a történelem folyamán a legváltozatosabb bölcsöletek bontakoztak ki, melyeknek elsőbbsége és értéke ügyében nehéz megnyugtató megállapításokra jutni, végül is egy olyan magatartás megvalósítását sugallja, amely előre eltervezetten, időről időre más és más világnézet érvényesítésével próbálkozik. Ez a szokatlan életvezetés problémánk szempontjából voltaképpen igen értékes, ugyanis a szemléletcsere mindenkor adott esélyével is, az egyes szemléleti rendszerek elmélyülésének és eredményessé érelődésének eshetőségével is a remény állapotát állandósítja az emberben, s így visszatartja, óvja az elbizonytalanodás enervált világában való elmerüléstől, a csüggedés elhatalmasodásától, az esetleges széteséstől. . . A tudat terheit könnyítheti, hogy a világ idegenséget árasztó, rejtelmes, ismereteinkkel abszolút mértékben utol nem érhető jellegének voltaképpen pozitív vonásai is vannak, az ember számára. A létezés titokzatos, talányos részletei mesébe illő színezeteket, a színesség és érdekesség számtalan parányi impresszióját is jelenthetik az embernek, szépnek és varázsszerűnek mutakozó apró élmények egész sorozatát. Gondoljunk Krúdy Gyulára és hőseire, akik az élet rejtelmes rezzenéseit gyönyörűségeként érzik és jóleső áhítattal szemlélik, vizsgálgatják, a kései Kosztolányira, a létezés titokkal teli természetének csodálójára, aki szerint élni végül is azért érdemes, mert páratlanul nagy és erős élmény a rejtelmektől sűrű világban jelen lenni.

Fejezetünk zárásához érkeztünk. A teljességtől bizonyára elmaradt a munkánk, az abszurditás alaperőiben rejlő emberellenes jelleg átalakításának, semlegesítésének, emberre nehezedő súlya enyhítésének az előző oldalakon említettek mellett nyilvánvalóan számos más változata is van még, mi csupán a magunk ismeretanyagát, olvasmányélményeit próbáltuk meg átgondolni, összefoglalni. A klasszikus költők, írók, művészek általunk idézett nézetei, eljárásai mindenestre az élet általános, mindenre egyöntetűen érvényes és végleges abszurditását valló szemlélet elfogadhatatlanságát sugallják, erősen ellenpontozzák és megingatják az ennek a szemléletnek az alapjáról megszületett abszurd műveknek még a súlyosabb érveit is, és semmiképpen sem mutatják az embert az abszurditás alaperőivel szemben sem védtelennek, sem esélytelennek. Lényeges közös tulajdonságuk, hogy az alaperők emberellenességének megszüntetéséhez nem ítélik elengedhetetlenül szükségesnek maguknak az alaperőknek a megszüntetését, inkább az emberellenesség embersegítővé való átformálása, az alaperők emberi értékek szolgálatába való állítása módozatainak megtalálásával vívódnak. Ám többnyire túlfokozottan különleges és szélsőséges megnyilvánulások segítségével érik el eredményeiket, s ezzel voltaképpen elárulják az egész probléma szélesebb, általánosabb, mindennapibb síkon való megoldatlanságát. A létabszurditás főerőinek humanizálása néhány élvonalbeli alkotó révén elkezdődött ugyan, a győzelem azonban még nagyon messzire van innen.

A fejezet főbb forrásai

Ujváry Zoltán: Maszkos dramatikusság... Műveltség és hagyomány, XI. Bp. 1969. Ferenczi-Ujváry: Farsangi dramatikusság... Műveltség és hagyomány, IV. Bp. 1962. Dömötör Tekla: Naptári ünnepek - népi színjátszás, Bp. 1964. Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben, Bp. 1958. Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások, Bp. 1925. Ipolyi Arnold: Magyar Mithológia, Bp. 1929. Kunt Ernő: Temetők az Aggteleki karszt falvaiban. Debrecen 1978. Kincs Miklós: Nevettető' fejfák... Bp. 1948. Mario del Micheli: Az avantgardizmus. Bp. 1969. Martin Esslin: Az abszurd dráma története, Bp. 1967. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon. Bp. 1966. Üvöltés, Bp. 1982. A filozófia története, Bp. 1969.

Egyetemes filozófiatörténet. Bp. 1963. Sebastyén Károly: A görög gondolkodás kezdetei, Bp. 1898. Szabó György: Az olasz irodalom a huszadik században, Bp. 1967. A francia új regény, Bp. 1967. Illés László: A orosz közérzet német irodalmáról, Nagyvilág 1962. Konrad György: A lemondás irodalma. Nagyvilág 1960. Bajomi Lázár Endre: Az önkínzás művészete. Nagyvilág 1960. Varannai Aurél: Jack Kerouac és a letört nemzedék, Nagyvilág 1962. Illés László: Merre tart a Gruppe 47? Nagyvilág 1964. Roland Barthes: Válogatott írások, Bp. é.n. A dráma művészete ma, Bp. 1974. Tóbiás Áron: Krúdy világa, Bp. 1964. Rónay György: Krúdy... Literatúra 1974. Kovács Kálmán: Ady két témaköre, Alföld 1969. Heinrich Lützeller: Absztrakt festészet, Bp. 1970. Werner Hofmann: A modern művészet alapjai, Bp. 1974. Vajda György Mihály: Fenomenológia és irodalomtudomány. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól, Bp. 1970. Köpeczi Béla: Az egzisztencializmus irodalomszemlélete. Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól, Bp. 1970. Albert Einstein: A speciális és általános relativitás elmélete, Bp. 1967. Miklós Pál: A zene és a művészet, Bp. 1978. Ungvári Tamás: Rock... rock... rock... Bp. 1976. Kaj-Birkett Smith: A kultúra ösvényei. Bp. 1969. Pók Lajos: Babits Mihály, Bp. 1970. Kardos Pál: Babits Mihály. Bp. 1972. Juhász Ferenc: Vázlat a mindenségről. Bp. 1970. Székely András: A tagadás művészete, Interpress Magazin 1978. Somogyi György: Kiterjesztett film - kiterjesztett látás, Művészet 1978. Beke László: Kentaur, Magyar Műhely 1978. Serge Fauchereau: Századunk amerikai költészetéről, Bp. 1974. Pomogáts Béla: A szöveg alatt. Magyar Műhely 1977. Ádám Péter: Képversek, Nagyvilág 1980. Alföldy Jenő: A Semmi Édenében, Tiszatáj 1975. Radnóti Sándor: Talált tárgyak költészete, Új írás 1974. Richárd Kostelanetz: Illuminations, H.n. 1977. Séquences, Paris 1958. Harald Hartung: Experimentelle Literatur und konkrété Poesie, Göttingen é.n. British Poetry since 1945, H.n. 1970. Post-War Japanese Poetry, H.n. 1972. Henry deMoutherlant: Service inutile. Paris 1935. Századvég és avantgarde, Bp. 1968. Kiss Ferenc: Művek közelről, Bp. 1973. Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp. 1979.

IV. FEJEZET. ELFORDULÁS AZ ABSZURDITÁS ALAPÉRVEIVEL ÉS ALAPERŐIVEL VALÓ KÜZDELEMTŐL

Emberőrizésre összpontosító magatartás

Csupán a leginkább lényegesnek összpontosító tűnő területről, a küzdelmek köréről, az abszurditás alaperőinek és alapérveinek a meghaladásával összefüggő eljárásokról és megnyilvánulásokról próbáltunk meg áttekintést adni az eddigiek során. Szeretnénk munkánk befejezéseképpen legalább kicsivel tágabbá, kicsivel teljesebbé tenni a képet a létabszurditás problémájával vajúdo ember világról. Legalább a főbb formáit bemutatni a küzdelemben belefáradó, a küzdelemtől elforduló, őrlődő, csődöt érző ember útkeresésének is. Legalább fő keresztmetszete szerint végighaladni az övezeten, végigtekinteni az abszurditáson vívódó majd emberőrizésre összpontosító magatartás, az abszurditáson vívódó majd társadalomformálásra összpontosító magatartás, az abszurditáson vívódó, majd lételetti területek felé fordul magatartás, az abszurditáson vívódó majd létalatti területek felé fordul magatartás változatain. Idézni néhány szép, érdekes, izgalmas esetet...

József Attilának az emberőriző magatartáshoz vezető útjáról szólunk először, sorsának néhány eseményénél részletesebben is elidőzve. A költő koraérett kamaszként a közvetlen környezetét, a benne érvényes élettörvényeket érezte riasztóaknak, emberteleneknek. Abban bízott, hogy a lét tágabb törvényei mások, s ezek megismerése nyomán a jóság és igazság emberarcú övezetévé alakíthatja át életkörnyezetét, és szépen, igazul rendezheti be a saját életét is. A tudás, a költészet szédítő, gazdag világa vonzotta, ezek révén remélte a szélesebb, egyetemesebb élettörvények megpillantását.

Mohó tudásvágy, megszállott értékkeresés űzte szünni nem akaró vizsgálódásba, elemzésbe, ismeretszerzésbe már gyermekéveiben is. SZENVEDÉLYESEN OLVASOTT, A KOCSIÚTON, AZ ISKOLÁBAN A PAD ALATT, ESTE, A LÉPCSŐHÁZI LÁMPA GYÉR VILÁGOSSÁGA MELLETT. . . ŐSÖDÖN ISTÁLLÓBAN ALUDT, MÉGIS MEGTANULTA A KALENDÁRIUMOT... MIKOR A MAMA ELALUDT, KÖRÜLÜLTÜK A KONYHAASZTALT, ATTILA, A TIZENHÁROM ÉVES GYEREK VERSÉT ÍRT; HA KÖNNY CSOROG, HA KEBEL SÍR, HA JAJ HALLIK, AZ ÉN JAJOM, BÜNTETÉSEM - József Jolán. A MÁS BAJÁT, SZENVEDÉSÉT MÁR GYEREKKÉNT IS SAJÁT FAJDALMÁNAK ÉREZTE, S A JÓSÁG ÉS IGAZSÁG EGYSZERŰ GONDOLATÁTÓL MEGMÁMOROSODVA A SZABADSÁG, JÓLÉT, TUDÁS, ÖRÖM ÉS MEGELÉGEDETTSÉG VILÁGÁVÁ IGYEKEZETT ÁTALAKÍTANI ÖRÖMTELEN SZOLGASÁGBAN, NYOMORBAN, OSTOBASÁGBAN TÉVELYGŐ VILÁGUNKAT: EZ AZ ESZMÉNY HEVÍTETTE - József Jolán. MÉG VÁSOTT IS INKÁBB CSAK JÓSÁGBÓL VOLT, A MAGA KIS NYUGALMA, APRÓ ÖRÖMEI HELYETT FORGÓT ÁRULT, SZENET LOPOTT. PÉNZT KERESETT A MAMÁNAK, AZOKAT AZ ÉLETBELI ALAPOKAT AKARTA RENDBE TENNI, AMELYEK EGY VÉGZETESEN LÉLEKTELEN VILÁGBAN REMÉNYTELENÜL SZÉTHULLOTTAK. EGY GYEREK, AKI SZISZÜPHOSZI HELYZETBE KERÜLT, SZISZÜPHOSZ ÖRÖMEI NÉLKÜL - Szuromi Lajos. Még a terjedelem miatt rendkívül szűkre szabott példaanyagból is nyilvánvaló itt az orientáció...

A korán kezdett, következetes küzdés, tanulás, töprengés súlyos, önpusztító áldozatokkal járt, megfosztotta a gyermekkor jóízű, játékos, önfeléd örömeitől, még csak vigasztaló, jóleső emlékei sem maradtak ebből az időből. Testi erői meggyöngyültek, egészsége, idegrendszere megrendült, ám minden megváltás, minden elégtétel nélkül. A létezés látni kívánt, tágabb törvényei korán kibomlottak a költő előtt ugyan, ám szédítő vereségként a világegészít ezek sokkal inkább emberellenesnek és embertelennek mutatták, mint amilyenek a maga életkörnyezetét érzékelték...

NINCS ITT SEMMI SZÉP, MERT NINCS IGAZSÁG - A világ megokolt utálat. VÁLTOZHATATLAN RAJZUNK, JELLEMÜNK, ÍGY KELL KINEK-KINEK SORSÁRA VÁRNI - Osztás után. A CSILLAGOK ÚGY FÉNYLENNEK FÖNT, MINT A RÁCSOK A HALLGATAG CELLA FÖLÖTT - Eszmélet. A SZÉP SZABADSÁG CSAK OSTOBASÁG - Légy ostoba! MAGAD VAGY ÉS MAGAD MARADSZ MAGADNAK RABUL - Minden rendű emberi dolgokhoz. BORZASZTÓ HOGY AZ EMBER EGYEDÜL VAN, BORZASZTÓ, HOGY VAN TUDATA - Szabad-Ötletek... IM ITT A SZENVEDÉS BELÜL, ÁM OTT KÍVÜL A MAGYARÁZAT, SEBED A VILÁG-ÉG, HEVÜL - Eszmélet. AZ MEGLETT EMBER, AKINEK SZÍVÉBEN NINCS SE ANYJA, APJA, KI TUDJA, HOGY AZ ÉLETET HALÁLRA RÁADÁSUL KAPJA - Eszmélet. MÁR MINDENT MEREK. DE NINCS ÉRTELME SEMMINEK SEM - Bukj föl az árból. EMBER VAGYOK. ÍGY VAGY NEVETSÉGES - Le vagyok győzve... Idézhetnék tovább tömegével a fáradhatatlan tanulás, tűnődés tragikus fölismeréseit... Az ember nemesebb, emelkedettebb eszményei érvénytelenné, csupán magunkat áztatjuk, öncsalók, pojják vagyunk, amikor szerintük próbálunk élni - Emberek. Az élet szépségei csupán virtuálisak, a valódi arcuk csupa álság - Reggeli fény. Társuló bolondság a szerelem is - Emberiség. A boldogságnak a disznó a jelképe, a pocsolójában - Eszmélet. S állapotát sokszor még irigyelni is indokolt - Számvetés. A költő agyát izekre szedi e pokoli élménysor...

A tudásra, a költészetre, a közvetlen környezet humanizálására törvő kamaszkori lendület a katatón diszharmonia borzalmához, az élet elviselhetetlenségének élményéhez vezetett. A kegyetlen létjellemzők megismerése elsorvasztotta a szívben vágyakozó világot, elpusztította a személyes sors megjavításának reményét, megölte a pszichikum nyugalmit, alkalmazkodóképességét, s végül a sok őrlődés az értelem épségét is. A könnyű kézzel eldobott, önfeledt gyermekség miatt önváddal vívódó ember elől még a mindvégig szilárd, az igaz céljaihoz megrendíthetetlenül ragaszkodó magatartásnak a vigasztaló ereje is egészen elillan. A tapasztalatokat tömörítő költői kép, a semmi ágán vacogó szív, az egyetemes megcsalottság és becsapottság alig hasonlítható emberi magányát jelzi...

A bánat lélekölő kínjait fokozta József Attila egzisztenciális elesettsége is. NEM TUDTA A LAKBÉRÉT RENDESEN FIZETNI. ELŐFORDULT. HOGY KIKAPCSOLTAK A VILLANYT. 29 ÉVES KORÁRA A NYOMORUSÁG CSAKNEM EGÉSZEN ELNYÚTTE. UNTA ÉS UTALTA MÁR URASÁGOKTÓL LEVETETT RUHADARABJAIT - József Jolán. 32. SZÜLETÉSNAPIJÁN GAZDAG SÓGORA SZINTE ELZAVARTA A HÁZTÓL. JOLÁNON ÁT ATTILA MEGSZÉGYENÍTÉSE: MENJ VELE! TARTSON EL Ő - Szuroimi Lajos. Ebbe a körbe tartoznak a szélesebb értelemben vett emberi egzisztencia mélységes sérülései is. A nemzeti sors nyomasztó, elkésérlítő, sivár - Hazám. A közösségi küzdelem értelmét veszítette. - Szürkület. A társak, barátok sorra eltűntek - Ki-be ugrál. Oda a megváltó szerelem esélye - Nagyon fáj. A személyes érvényesülés reménye - Íme, hát megeltem hazámat. VILÁGI HELYZETE EGYRE SÚLYOSABB. CSALÓDÁS CSALÓDÁS UTÁN ÉRI. A GYOMRA ROMLIK. A HAJA HULL. FOGÁBAN GYŰL AZ IDEGEN ANYAG. ANALITIKUS KEZELÉSBE KÉNYSZERŰL - Németh Andor. Lassan, főtartóztathatatlanul közeleg az örület - Le vagyok győzve.

Reménytelenül későn erősödik meg a sejtetem, amely szerint az élnivaló élet volt az ő igazi eleme, s nem az egyeduralkodónak megtett életértelmező magatartás, alkotás, versírás, VÁGYAM KÓBOROL SZERTESZÉT, MÍG ÉN MAGAM SÜKET BETÜKBEN ÉLEK - A betűk sivatagában, LELKEM ÉLETÉRT ZUGÓ TAVÁBAN RÍMEK LAPULNAK, MINT A ZÁTONYOK - Lélekszirtéken, IRGALOM, ÉDESANYÁM, MAMA, NÉZD JAJ KÉSZ EZ A VERS IS! - Irgalom... A VERSEIM NEM ÉN VAGYOK - Szabad-ötletek, SEMMI ÉRTELME A VERSÍRÁSNAK. VALAMI MEGFOGHATÓBBAT KELLENE CSINÁLNI - József Jolán könyvéből a kései, a túllépésen tűnődő József Attila mondatai. A helyrehozhatatlanul sérült egzisztencia, a pusztulásnak indult szervezet, a megbomlott agyvelő, s a mindennél iszonyúbb életélmény, a legféltebb eszményeknek, a tisztaságnak, a hűségnek, a jóságnak, az igazságnak évtizedeken át szinte napról napra átélte veresége, semmiféle erőt nem adott már ekkor a sorsfordításhoz.

A legutolsó költemények az életben maradáshoz szükséges energiák végérvényes elmúlásáról adnak számot. Súlyos, szinte elviselhetetlen szenvedései voltak ebben az időben már, zokogás rázta naponta, szemhéjai ujjnyi vastagságúra dagadtak. A költészet a lehetetlennel kísérletezik, lényeggé, humánus sugallatokká próbálja szelídíteni a gyötrődést, parányi, alkonyi növények példája nyomán. FÁJDALMAD SZERÉNYEN ÉLD ÁT, S LEGYEN OLY LÁGY A DALLAMA, MINTHA A FŰ IS HALLANA, S TÉGED IS FŰNEK VALLANA - Jön a vihar.

A legkomolyabb fájdalom, a tisztaság, a hűség, a jóság, az igazság életbeli vergődésén érzett szenvedések az utolsó időszak verseiben végül is elnémulnak. A lététől búcsúzó költő tudja, hogy ezek az értékek majdan az ember és a civilizáció nagykorúságának alapjait jelenthetik, az etikai abszurditás oldódását segíthetik, ezért az élettapasztalatai summázatának szánt verseiben semmit sem szól megrendítő meddőségükről. Őrizni kívánván a humánus tulajdonságok hitelét, a kibontakozásukért fáradozók hitét, maradék lélekerejével befelé fojtotta el könnyeit a hallgatag cellában. .. *A költő elhallgatás megrázó magyarországi emlékeit idézi az emberérvényesítésért való életküzdelemből az emberörző elnémulásba átváltó magatartás.* József Attila kései lírájának fordulata Berzsenyi Dániel, Katona József, Arany János attitűdjével párhuzamos, más és más utakon ugyan, ám valamennyien az emberörzésre összpontosítva vonultak el a riasztón értékroncsoló, emberellenes életjellemzőkkel való mindennapos viaskodás elől. Több keserű történelmi helyzetben az ember elfogadhatóbb jövőjét, értékeinek megmaradását az erkölcsi eszményekhez szívósan ragaszkodó passzivitás ígéri...

Az elnémulás azonban csupán az egyik változata az emberőrizésnek. Ady Endre, Babits Mihály, Radnóti Miklós költészete már más irányba vezet. Mind a hárman az abszurditás alapérveivel és alaperőivel való elvont vívódásból nagy világégésnek szelében, személyes szakadékok szélein járva, az emberőrizés súlyos és szuggesztív szavakkal való elvállalásához érkeznek el. Oda, hogy költeményeikben a közgondolkodáshoz igazodva, az általa megtartandónak ítélt egyszerű emberi vonások, adottságok, jellegzetességek védelmében emeljenek szót, időnként rendkívül szenvedélyesen is, és mindezeket túl az emberi alapadottságok megmaradását a mindennapi életük során is megpróbálják erélyesen elősegíteni. . . Hasonló természetűek tulajdonképpen az emberőrizésnek a világirodalomból és a művészetekből ismert változatai is. Főleg fenyegető, vészjósló időszakokban, máskor romlott, züllött, az embernek az alapvonásait is veszélyeztető politikai rezsimok, államalakulatok uralkodása idején, megint máskor a civilizáció egyes részeit elárasztó általános értékellenesség, cinizmus, nihilizmus övezetében, néha az elharapózó agresszív anarchizmus nyomán vezet el az abszurditáson vívódó szerzők útja a vívódás mellőzéséhez és az emberőrizésre összpontosító magatartás megnyilvánulásaihoz. Indulatos, emberségre mozgósító alkotásokhoz, az emberiség megrázóan szép példáinak ábrázolásához, az emberállapot értékeinek, néha szinte észre sem vett értékes rezzenéseinek szuggesztív érzékeltetéséhez. Gondoljunk többek között Thomas Mann, Brecht, Vercors, Hemingway, William Saroyan küzdelmeire, a képzőművészetek köréből Picasso, Gauguin, Toulouse-Lautrec, korábban Breughel, a holland kismesterek embervédő attitűdjére, a filmművészetben Alain Resnais, Luis Bunuel dokumentumfilmjeire például... A klasszikus költők, írók, művészek magatartásának együttes sugallata a számtalan egyéni színezet, árnyalat ellenére is alighanem egészen egyértelmű. Léteznek korok, korszakok, társadalmi szituációk, súlyos, mindennapi élethelyzetek, amikor az ember szigorú őrzése, szétesésének, széttűlésének, animális szintre süllyedésének az akadályozása számít az egyetlen elfogadható magatartásnak. S az mindig, mindenestől a jövőbe utalja át az abszurditás egész problémakörét.

Társadalomformálásra összpontosító magatartás

A társadalom megjobbítására, javítására irányuló magatartást a mindennapi emberi gondolkodás általában elvitathatatlanul jogosnak és magától értetődően megbecsülendőnek ítéli. Vannak értékes és igaz emberek, akik az abszurditás problémáival összetalálkozva, azok szövevényességét és összetettségét megsejtve, majd a személyes ellenerő esendőségét megérezve éppen ide, ebbe az evidensebb cselekvéskörbe vonulnak vissza, amely áttekinthetőbb is, amely eredményeket is ígér, s amelyet ráadásul széles rétegek rokonszenve is övez. Az abszurditástól való elhúzódság, és inkább a szociális viszonyok megváltoztatására, javítására irányuló vállalkozás aligha csupán az irodalom és művészetek nagyformátumú alkotóit jellemzi. . . A világirodalomban viszont van egy igen nevezetes példája az abszurditástól elforduló, és inkább a mindennapi szociális állapotok javítására összpontosító magatartásnak. Arthur Adamov, a klasszikussá vált öt abszurd színműíró egyike választotta ugyanis ezt az utat. Adamov fordulatának többféle oka, indoka, motívuma is volt írásai, nyilatkozatai és a munkásságát értékelő szakirodalom szerint. Talán a leglényegesebb közülük az a kezdettől fogva töretlen meggyőződés, amely szerint a világ emberellenes alaperői megváltoztathatatlanok, érvényteleníthetetlenek, az élet összességének, egészének emberi érdekek szerinti átrendezésére semmiféle mód nincsen. Ebből következik, hogy tulajdonképpen teljesen fölösleges hosszadalmasan is foglalkozni a humanizálhatatlan létjellemzőkkel, különösen az abszurd színműirodalom megszületése után, amely úgyis szinte minden elmondható elmondott róluk és általuk okozott emberi szituációról. Ezzel a fölfogással párhuzamosan egy másik megfontolás is jelentkezik az írónál. Eszerint feltételezhetjük tulajdonképpen, hogy valamilyen nem sejtett ok miatt mégiscsak van esély az emberellenes életjellemzők megszüntetésére, ám abban az esetben sincs még itt az ideje az emberi sors úgymond végső problémáira való összpontosításnak. Az ember élete zsúfolva van a saját maga által okozott, ezernyi szociális és gazdasági eredetű nehézséggel, gonddal, problémával, először mindenképpen ezeket az önsorsrontó megnyilvánulásokat volna indokolt megszüntetni. A harmadik fő tényező az a fölismerés, hogy a társadalmi és gazdasági életterületek nem annyira ellenállóak az ember átrendező erőfeszítéseivel szemben, mint a világ súlyosan emberellenes jellemzői, az időmúlás, vagy a pusztulás. A társadalom és a gazdaság átalakításában, javításában az embernek mindig is voltak számottevő sikerei, előremutató, értékes eredményei, ez az életterület tulajdonképpen humanizálhatónak ígérkezik. Ide kellene hát összpontosulnia az ember erőfeszítéseinek, mert itt valóban vannak esélyek. . .

E fölismerésekhez társul negyedik motívumként a modern színházművészet szerepéről vallott nézeteinek a megváltozása is. Tévedésként könyveli el immár azt az egykori elgondolását, amely szerint a színpadi művészet alkalmas az összes emberi erőfeszítések reménytelenségének meggyőző érzékeltetésére. A kísérletek folyamán kiderült, hogy egyrészt a színpadi művészet eszközei nem elégségesek ehhez, másrészt pedig az emberi erőfeszítések ígéretes övezeteire is rátalált időközben az író.. . Azt a tételt is tévesnek látja immár, hogy a drámaíró kizárólag hatalmas és komoly kérdésekkel foglalkozhat, mint amilyenek az emberi sors végső problémái is. Főfokozottságát, pátosát veszti a színházzemlélete, s rövidesen meg is szélesül, nemsokára már a mindennapi emberi élet megjavítására mozgósító szerepet szán a színpadi művészetnek.

Adamov fordulata a társadalomalakítás kommunista mintájának az elfogadásához vezetett végül is. Agitatív, harcos, a világ marxista újjászervezésére ösztönző színdarabok írásához. Politikai nevelő szerepet ruházva a színházra, a szociális cselekvés egyenes eszközének ítéli ma már.

Technikai megoldásaiban egymástól igen messzire eső elemeket ötvöz össze, az ún. szocialista realizmus osztályszemléletű cselekménymotiválását, a realista színház valóságillúzió megteremtésével próbálkozó eljárásait, az agitatív színpad elődegenítő effektusait, az abszurd szerzők sűrű paradoxonokkal élő, érzékeny stílusát. A formálás terén továbbra is kísérletező kedvű, dinamikus, hars színház ez, ellentétes stílusú részleteivel elsősorban egy merészen összeillesztett politikai plakátra emlékeztet.

Vannak további példái is az abszurditástól elforduló és inkább a szociális állapotok, a mindennapi emberi élet megjavítására összpontosító magatartásnak a világirodalomban is, a magyar irodalomban is. Bertold Brecht fiatalkori drámái a létabszurditás élményének részletes átélését árulják el, ennek széles övezetében elsődleges érzékenységgel az ember élettani és pszichikai megkööttségének és a világ részleges ismeretlenségének problémája iránt. Miután elfordul az emberállapot orvosolhatatlannak ítélt szimptomáitól, útja szintén marxista szemléletű, szocialista célzatú, elkötelezett politikai cselekvésre ösztönző színművek írásához vezet. A létabszurdításra kezdettől fogva figyelő Federico Garcia Lorca a politikai cselekvésvállalásban még messzebbre jut el, a spanyol polgárháborúban való részvételig... Magyar környezetből a létabszurditást korán fölismerő, kétségei, katonán létezésélményei között a társadalomformáló küzdelemben többször is belekezdő József Attilát említhetjük első számú példaként. Nyugtalanul, békétlenül, a hiteles küzdelem és tevékenység területeinek keresése közben, többszöri fordulatra figyelhetünk Kassák Lajosnál is, társadalomjavító törekvéseiben több korabeli avantgarde irányzat politikai elveinek és akcióstílusának alkalmazására. A fiatal Déry Tibor pályája is rejt ezzel rokonvonásokat.

Létfelletti területek felé forduló magatartás

Munkánk folyamán többször kell terminológiai problémákkal szembenéznünk. Tekintve, hogy írásunk nem szakfilozófiai jellegű vállalkozás, az egyes szavakkal, megnevezésekkel rendre az általánosan elfogadott, megszokott, ismerős jelentésük szerint igyekszünk élni. A létfelletti kifejezésen létünk felettit, transzcendenset, földöntúlit, ember által maradéktalanul el nem érhető értünk az említettek alapján... Vannak fölfogások, amelyek szerint az ember életvitelének, magatartásának elsősorban az élet élvezésére érdemes irányulnia. E fölfogások fejlett, lényegszerű kifejezői a költészet és a képzőművészet területén többek között a hedonizmus, a libertinizmus, a francia századvég mámorok iránti rajongása, a beat generáció gyönyörhajszolása. Ennél a szemléletnél mindenképpen igényesebb az az elgondolás, amely szerint az embernek elsősorban értékesen érdemes élni, vagyis értelmesen, áldozatosan, szépen, érdekesen például. E fölfogás különösen kifejtetlen tükröződik többek között a tökéletességre törő klasszicista költők és képzőművészek, a heroizmus bűvöletétől telített kora-romantikus forradalmárok, az esztétikus életépítésre összpontosító német parnasszisták, az orosz moralisták, az extrémítás és egzotikum varázsában élő szecessziós és avantgarde alkotók magatartásában. A következő fokozat a hiteles, helyes életvezetésre összpontosító magatartás, az a szigorúan igényes viselkedésmód, amely az emberi élet minden egyes apró megnyilvánulásának a jogosságát, helyességét szeretné elérni. A létezésnek és a létezését földolgozó filozófiáknak a lankadatlan, körültekintő tüzetes tanulmányozásával jár ez általában együtt, az emberi cselekvésesélyek, cselekvésváltozatok igazságtartalmának, elfogadhatóságának szinte minden átgondolható irány szerinti elemzésével. . . A fiatal Babits Mihály költésze a hiteles, helyes életvezetés megtalálásának, megszervezésének igényével indul. Korai kötetei helyzetdalok tömegét tartalmazzák, hősökkel, legendás személyiségekkel, ismert élő és elhalt személyekkel próbál azonosulni az elfogadható emberi magatartás változatainak nyugtalan, izgatott keresése során. Életérzésekkel, léthelyzetekkel, korszakokkal, korstílusokkal, léletképtípusokkal, lélekállapotokkal, a kedélyvilág és gondolatvilág szokatlanabb és rejtettebb részleteivel ismerkedik, személyes esélyeinek minél szélesebb és alaposabb átgondolása érdekében. Erősen távolságtartó, különféle kultúrkörök köntöseibe beöltöztetett költészet ez, s nem vallomásos, személyes, intim poézis... Izzóbbá, forróbbá, a fölfedező természetű, a létezési lehetőségek bőségén örvendő, reneszánsz attitűd átélése nyomán válik igazán. Ám e hőfok, e hevület is hűlni kezd hamarosan, a költő a nagy szélességgel átfogott emberi életlehetőségeket is elégedetlenül szemléli nemsokára, mivel valamennyi magatartásváltozatot erősen megérinti az abszurditás problémája. Abszolút természetű, mindig és mindenütt eltörölhetetlenül érvényes, cáfolhatatlanul igaz, az abszurditást mindenestől megszüntető szemléleti rendszerre szeretne voltaképpen rátalálni, s ennek alapján szervezni meg az életét. Abszolútumra törő, különös kísérletekbe kezd bele, a kozmikussá növesztett személyiség, majd az alakváltoztató személyiség szemléletét, világát próbálja meg átélni és megeleveníteni, ám ezekről a ritka személyiségváltozatokról is kiderül, hogy csupán néhány részterületen igazán ellenállóak az abszurditás alaperőivel szemben. A hibátlan hitelességre, tökéletes helyességre hősiesen törekedni próbáló emberi magatartás nem nyugodhat meg az abszurditás emberellenes uralmában. Megszüntetése módjának megtalálásával évekig próbálkozik még a költő. . . Sorozatos, keserű kudarcoknak kell következniük, hogy Babits, a küzdelem további vállalásától, az

abszurditáson való szüntelen vívódástól végül is elhúzódjon és megváltoztassa magatartását. A fordulat lényege, hogy a hosszan tartó bizonytalanságon, kételkedésen, a helyenként fölerősödő félelmeken túllépve bizalommal kezd közelíteni a létegezéshez, föltételezni kívánja, hogy a maradéktalanul át nem gondolható, át nem érezhető világegész végül is pozitív jellegű. A humánus képességek köréből tulajdonképpen a hit az egyetlen, amely maradéktalanul elfogadtathatja ezt az emberrel, minden más emberi eszköz és erő, így értelem, elemzőképesség, intuíció stb. alkalmatlannak mutatkozik erre, s inkább csak ellenvetéseket, nehézségeket eredményezhet. *Hinni* kezdi hát, hogy a tágabb világegész értékes, érdemes jelenség, s valamennyi jellemzője, még az emberellenes erők működése is megbecsülendő jellegzetesség.

Transzcendens filozófiák, vallások gondolatmeneteinek részletes ismerete mindenképpen segíti az ide vezető útján. Szemléletváltozása párhuzamot mutat például az ún. skolasztikus istenelfogadás eljárásainak egyikével *Credo, quia absurdum. Mert lehetetlen, hát hiszem. Mert lehetetlen bármiféle humánus képességgel belátnom, fölfognom, hát a hitet hívom, hogy elfogadhassam...* Idézzük föl a költőt. **HISZEK A VILÁGBAN, MERT ESZEM EL NEM ÉRI... HISZEM, HOGY ÉRDEMES A VILÁG ; ÉRDEMES SZERETNI IS... A VAK ERŐK IS HOZZÁTARTOZNAK AHHOZ A MINDEN ÉSNÉL MAGASABB VALAMIHEZ, AMI A VILÁG, EZEK IS ÉRDEMES ERŐK, AMIBEN VÉGRE IS MEG KELL NYUGODNOM** - A fordulatot tükröző *Sziget és tenger* c. verseskötet előszava.

A költői hit és bizalom a hiteles, helyes létezés mód kialakítását is segíti voltaképpen, mivel átminősíti és számúzi az abszurditás egész problémáját. . . Ugyanez a hit kijelöli a helyes emberi magatartás alapelveit és alapeszméit az érdemes és pozitív világ működéséből származtatva. Mivel hitről, bizalomról van szó, az ember racionális eszközeinek vitázó, ellenkező megnyilvánulásai ezekkel az eszmékkel szemben is eleve eredménytelenségre vannak ítélve. **HISZEK ABBAN, HOGY ÉLNI ÉRDEMES. . . HISZEK A TESTVÉRISÉGBEN... HISZEK AZ IGAZSÁGBAN... HISZEK A MŰVÉSZETBEN. . . HISZEK A LÉLEKBEN, MELY SZERETI A VILÁGOT.. . HA ÉRDEMES A VILÁG, ÉRDEMES MÁSOLNI, ÉRDEMES A FANTÁZIÁNAK FOLYTATNI IS, HISZEK AZ ALKOTÁSBAN.. . HISZEK A MUNKÁBAN. . . HISZEK A BÉKÉBEN... HISZEK A HARMÓNIÁBAN, MELYRE VÁGY A LÉLEK. . . HISZEK AZ EMBERBEN - A Sziget és tenger c. verseskötet előszava.** Az emberi élet archaikus értékei és eszményei jutnak itt végül is megfellebbezhetetlen szerephez... A fölfoghatatlan, titokzatos tartalmú, transzcendens, de hite segítségével pozitívnak minősített világ és az egyszerű, ismerős, józan céloknak élő mindennapi ember elvállalása adja meg az alaphangját inentől számítva a meghiggadó, megnyugvó, révébe érkező poézisnek. Ez teszi lehetővé később, hogy válságos és súlyos pillanatokban minden metafizikát és elméletet mellőzve, még az egészen minimális emberi értékekért is szót emeljen, cselekedjen...

Babits költészetében lényegesen összetettebben és szövevényesebben jelennek meg ezek a gondolatok, itt csupán a szemléletváltozás centrális vonulatát igyekeztünk idézni. Más természetű, további területeket is bejáró dolgozatban ki lehetne térni a költő világgépének számos érdekes részletére, így a pozitív világgal szembeni emberi ellenállás indokolt változataira, az emberi önállóság problémáira például. Ki lehetne fejteni, hogy a fölmérhetetlen, transzcendens tartalomhoz kötődő hit tágabb körén belül a költő katolikus hite miféle alárendelődésben és milyen szereppel érvényesül, majd miképpen változik, módosul ez a szerep az életút során. E kérdéskörök azonban az abszurditástól való elfordulás problémájától már egészen messzire esnek.

A létabszurditás kérdéseitől a transzcendens tartalmak irányába való elfordulásnak számos más példája is van a magyar és a világirodalomban. *A legjellemzőbbnek, a legsűrűbben előfordulónak voltaképpen a vallásos világszemléltre való erős ráhangolódás esetei mutatkoznak, A legtöbb alkalommal azonban nem jelent ez mást, mint az itt számon tartható alkotók javarésznél eleve érvényesülő vallásos világnézet összetettebbé érését, megszélesedését, az abszurditás problémáinak az adott vallás övezetében való megválaszolás nyomán. Goethét, Madáchot, a közelmúltból Paul Claudel, Pilinszky Jánost említhetjük szuggesztív példaként. A modern világvallásoktól behatárolatlan transzcendens területek irányába is elmozdulnak azonban számos alkalommal az abszurditáson vívódó alkotók.* Egészen különleges létszemléletek, az ún. mitologikus panteizmus, az ún. személyes panteizmus, az ún. személytelen panteizmus átgondolásához és átértékeléséhez például sokan érkeznék el így. A legelső kettő a fiatal Babitsot, a legutolsó Kosztolányit, Weöres Sándort is megkísértette.

Megpróbáljuk követni a költőket e bonyolultabb létszemléleteknek a területén is. Egy ideig elvontabb övezetekben mozgunk ezért... A fönti létszemléleteknek a közös alapja a reneszánsz panteizmus volt. Ennek fölfogása szerint az isten a világban szétoszolva, eloszolva van jelen, az isten nem más, mint a világ maga. *A mitologikus panteizmus* ennek a gondolatnak a variációja, óriásmítoszok, mint például a görög mitológia, vagy a római mitológia alakjai, eseményei, szituációi oszlanak szét a világban, a világ semmi másból nem áll, csupán ezekből. Hatalmas kultúrtörténeti tájékozottság, komoly fantázia, különleges érzékenység eredményezi a világ ilyen módon való érzékelését és átélését a modern embernél, amely során átminősülnek, mitologikus események elemeivé oszlanak szét és alakulnak át az abszurditás jellegzetességei is. Különösen törekeny élmény azonban az ilyen világgérezékelés, ismereteink szerint nem nagyon sikerült senkinek sem akár napokon át is megőriznie *A szemléves panteizmus*

szerint valamilyen személy alkotja a világot, egészen parányi részleteiben is. Voltaképpen a korábban földidézett kozmikus óriásszemélyiség jelenti ennek a modern civilizációban sűrűbben előforduló, alapvető változatát. Ám transzcendens óriásszemélyiségekről van szó ezúttal, mesealakokról, mítoszalakokról s nem élő emberek ún. világnaggyá növesztett saját személyiségéről. Gyorsan illanó, nehezen megőrizhető élmény ez is voltaképpen. A *személytelen panteizmus* szerint valamilyen anyag, jelenség, eszme szétoszlása, szétosztódása a világ. Kíséreljük meg megérteni ezt is. Vegyük azt a változatot mondjuk, amely szerint a nemlétezés, az anyagtalan űr az, amely a világot alkotja. Keleti bölcséletek tanítják, hogy a nemlétezésnek, az anyagtalan űrnek örökös jellemzője az időnkénti sérülékenysége, egyneműségének, egyöntetűségének megszűnése, amely azonnal megvalósuláshoz, valamilyen anyagi elemhez vezet. A fönti bölcséletek szerint azonban mindez a nemlétezés, az anyagtalan űr gigantikus méreteihez viszonyítva elmondhatatlanul ritkán és parányi méretekben jelentkezik, ezért voltaképpen nemlétezőnek vehető, Eképpen az egész világegyetem a nemlétezés sértetlen és sérült szövetéből áll, a világegyetem a nemlétezés maga. A keleti filozófiák körében tájékozott költők közül többen is érzékenyek ezekre a gondolatokra. Kosztolányi, Weöres Sándor tovább is fejleszti őket, kifejezvéen költészetében, hogy a töredékidőnyi létezés is hiányoktól, hiányérzetektől, veszteségektől, megszűnésektől, elmúlásoktól, vagyis a nemlétezésstől sűrű az élőlények és az ember esetében. Fölsorolt kellemetlenebb változatai ellenére a nemlétezés számos esetben rokonszenvesse válik az idézett alkotók számára. Részben azért, mert a relativitások irritáló, néha szinte áttekinthetetlen övezetében élő embernek sokszor szinte megszüntethetetlen a szomjúsága valamilyen abszolútnak és egyneműnek vélhető jelenség iránt, részben pedig azért, mert olykor egyenesen vonzó számára élete megoldatlanul maradt abszurd vonásainak, s méginkább az emberi sors szomorúságainak és szenvedéseinek a nemlétezésbe való visszahullással együtt járó, végleges elmúlása. Idézzük föl Kosztolányinak a halál küszöbén írt, a nemlétezésen eltűnődő, a nemlétezés, szóhasználatával élve: a semmi világához igazodni próbáló versét, csupán néhány sor erejéig. ANNÁL, MI VAN, A SEMMI ŐSEBB, MÉG ÉNNEKEM IS ISMERŐSEBB. ROSSZ SEM LEHET, MIVEL ERŐSEBB ÉS TARTÓSABB IS, MINT AZ ÉLET, MELY VÉRREL ÁZOTT ÉS MERŐ SEB, SZOKATLAN-ÚJ ITT EZ A KÖNTÖS, PÁR ÉVRE SZÓLÓ, SZŰK DE GÖNCÖS, ROSSZ GÚNYA. MELYET A KÖNNY ÖNTÖZ, BEH OTTHONOS LESZ MAJD A RÉGI, A VÉGTELEN, A BŐ, KÖZÖMBŐS. PAJTÁS, DALOLJ HÁT, MONDD UTÁNAM: MI VOLT A MI BAJUNK KORÁBBAN, HOGY NEM JÁRTUNK A FÖLD PORÁBAN? MI FÁJT SZÍVEDNEK ÉS SZÍVEMNEK CEASAR, NAPÓLEON KORÁBAN? - Ének a semmiről. A személytelen panteizmus egyik változatának, a nemlétezés, a semmi panteizmusának poétikus eredménye ez...

Végezetül a befejezetlen fordulatokat, a transzcendens területek irányába való elmozdulás zárt végeredmény nélküli változatait is megtalálni a szépirodalomban. A földöntúli tartalmak küzdelmes, békétlen keresését, amely azonban nem vezet igazán elfogadható, igazán megnyugtató, véglegesnek ígérkező világértelmezés elérésére, sem vallásokkal összefüggő, sem vallásoktól érintetlen övezetekben. Adynál transzcendens tájak hatalmas horizontjait járja így évtizedeken át az istenkereső attitűd. Krúdy Gyula titkokra, titokzatos hangulatokra, életet eligazító, rejtelmes poézisre szomjasan vizsgálja és éli a világot. Világirodalmi területekről Artúr Rimbaudra, Iwan Gollra, s a transzcendens szürrealizmus mestereire utalhatunk elsősorban.

Létalatti területek felé forduló magatartás

Létalatti területekről, még megvalósulatlan, csupán csíraszerű elemekből álló övezetekről, vagy már szétcsúszott, szétszóródott, szétszedett, csupán maradékokat tartalmazó világokról van szó voltaképpen. . . A költészet és a képzőművészet története folyamán nem ritka az az eset, amikor az alkotók minden igyekezetük ellenére sem érzik igazán megismerhetőnek, igazán át alakíthatónak a világot, inkább egyre erősödő érzékenységgel azt veszik észre, mindjobban kicsúszik a valóság az ellenőrzésük alól, mindjobban áttekinthetetlené válik, egyre inkább elillan előlük... Ez a kietlen élménykör adja az ún. világvesztő és személyiségvesztő poézis életérzésének egyik rétegét. Ehhez járul az emberi személyiség növekvő szövevényességének érzékelése, azoknak az eseteknek a sora, amikor az alkotónak egészen egyszerűen nem sikerül eligazodnia önmagában, amikor a pszichikum önmaga számára is váratlan és érthetetlen megnyilvánulásokat produkál, majd mind inkább szabályozhatatlanná és ellenőrizhetetlené válik. A hitelességet, a realitást, az igazságot nagyon sokra értékelő, ám világvesztéssel és személyiségvesztéssel vívódó, alkotó ember sokszor szinte cselekedni, vagy egyáltalán megszólalni sem mer nyugodtan, önbizalommal, s nem egy esetben inkább igyekszik elhúzódni egy olyan övezetbe, ahol nincs szükség igazán pontos megismerésre, ellenőrzésre, értékelésre, állításokra, ahol minden majdnem egészen jelentéstelen. Ez az alkotótípus nagyon erős szordinókkal vállalkozik az életre és az írásra egyaránt, munkáiban eluralkodik a redukálás, még a gondolatokat, mondatokat és szavakat is igyekszik mellőzni, és semleges, üres elemekből, szómaradványokból, értelmetlen szótagokból, írásjelekből, jelentéstelen ritmus jel ékből állítja össze a munkáit... Tandori Dezső költészetét a világvesztés és személyiségvesztés megrázó stációin át az élet abszurditásának súlyos sejtelmével való, állandó vívódás is végigkíséri. A gondolatok, a mondatok, a szavak alatti övezetbe érkezvén, a mindenestől szétesett, szótagmaradékokból, szócsonkokból álló világot is átlengi még egy ideig az innen származó, nyomasztó érzések sora, azonban már nem sokáig. Az abszurditás a jelentésszerű, az értelmezhető világ élménye elsősorban a csaknem egészen jelentéstelen, a csaknem egészen értelem nélküli övezetben nem élhető át igazán. A költő nagyon sűrűn és önfeledten elmerül ebben az övezetben s nemsokára észreveszi ennek a miniatűr világszegletnek az igen erősen embersegítő, az eredeti, őrlő és emésztő élményektől messzire eltávolító erejét is. Az először még elégtelennek és idegennek érzett elemeket, a szócsírákat, a parányi ritmus jeleket, a rajzos vonású számokat, az apró pontocskákat,

vesszőket, s más írásjeleket ugyanis meg is szeretheti az ember, elbélődhözhet, eljátszódhat velük, s ennek eredményeként szinte áraszthatja önmagára is, az olvasóra is az öröm, a színesség, a játékoság, az érdekesség ezernyi apró impresszióját. Fölvidít, könnyít, élni segít ezzel önmagának is, másoknak is... Összefoglalóbb tónusban, a szakirodalom nézeteit és megfogalmazását idézve: a szerző a világvesztéssel, a személyiségvesztéssel, az abszurditással való vívódástól elhúzódva egy csupán törmelékekből, hulladékokból, maradékokból, jelentéstelen semmiségekből álló mikrovilág édenébe érkezik végül el,

Idézzünk a költeményekből, LESZ VIGASZ LŐSZ VÖGŐSZ LASZ VAGASZ LISZ VIGISZ LUSZ VUGUSZ - Hogy ki ne jöjjünk a gyakorlatból. He3 [HUSZÁR CÉ HÁROM. A FARAGOTT SAKKFIGURÁRA, CSIKÓFIGURÁRA GONDOLJUNK] - A betlehemi istállóból egy kis jószág kinéz... () [SZÖVEG NÉLKÜLI ÜRES LAP] - A gyalog lépésének jelölhetetlensége osztatlan mezőben....) [BEFEJEZŐ ZÁRÓJEL, MAJD EGY SORRAL ALATTA KEZDŐ ZÁRÓJEL] (- Halotti urna két füle e.e.cummings magánygyűjteményéből [Edward Estlin Cummings költészete a zárójeles szófölbontások révén számos újszerű jelentést varázsolt elő a megszokott szavakból]... Nem költőietlen, s nem is okvetlenül verselenes eljárás a szó alatti elemekből való építkezés. Ha föllapozzuk a törmelék-költészet képviselőinek a köteteit, Tandori Dezsőn kívül többek között Edwin Morgan, Cummings, Mary Ellen Solt, Ernst Jandl, Niikuni Seiichi könyveit, föltűnik, hogy a hagyományos költemény teremtő tényezők, a hangulatiság, a komponálás, a képszerűség, a kifejező erő, a költői leleményesség, a lírai bensőség, az emóció, a ritmus, a játékoság stb. rendre érvényesülnek ezekben a művekben is. A talán egyedül mellőzött gondolati üzenetet a sejtelmesség, a rejtélyesség pótolja, ez az átcserelődés azonban a mi századunkban voltaképpen már egészen megszokottnak számít az ismerősebb műfaji alkatú versekben is, aligha nevezhető versidegen megnyilvánulásnak. A hagyományos lírai tónusok, a dalszerű, az elégikus, az idilli, a patetikus, a szentimentális, a romantikus stb. szintén jelen vannak mindenütt. A hagyományos esztétikai minőségek is, az intim, az emelkedett, a szép, az ironikus, a groteszk, a játékos stb. . . Szeretnénk tenni két megjegyzést még. Egyrészt a fölsorolt költők többsége formai kísérletek következményeképpen kerül a törmelék-költészet képviselői körébe, A Tandori Dezsőnél lényegszerűen kifejeződő világvesztés és személyiségvesztés nem valamennyiük élménye. Másrészt Tandori költészete is megváltozik néhány év után, újabb övezetek irányába indulva.

A létabszurditás felől a törmelékvilágok, a hulladékvilágok, a maradékvilágok, a minimálisra redukált világok vigasztaló, gyógyító övezetei felé való elhúzódásnak számos példája van a művészetben is. Abszurd létezésélmények, kaotikus környezetélmények felől halad Theo Van Doesburg, Piet Mondrian, Georges Vantongerloo és számos más ún. neoplaszticista alkotó pályája a visszatérő nosztalgia, az épebb és egészségesebb valóság irritáló vonásaitól érintetlen művészet megteremtése irányába. Van Doesburg és Mondrian a festészetet ennek szellemében végső elemeire redukálják, néhány színre és vonalválozatra csupán, s ezeket a végtelenül szerény elemeket rendezgetik, variálják azután éveken át, amíg ecsetjük nyomán meg nem születik egy nagyon egyensúlyos, nyugalmas, szelíd és csöndes mikrovilág, amelybe az alkotónak is, a nézőnek, is jólesik önfeledten elmerülni. Van Doesburg és Mondrian alkotásait néhány művészettörténész a megbékélésre, elcsöndesedésre és emberi összetartásra ösztönző ikonok modern változatainak nevezi. . . Az épebb és egészségesebb valóság irritáló, immorális, abszurd vonásaitól való megcsömörlés jellemzi az ún. minimum art, minimal art számos művészetét is. Már Marcel Duchamp, Max Ernst, Schwitters, a korai képviselők is a hulladékok, a törmelékek, a lim-lomok körébe húzódnak vissza, ezeket alakítják, variálják, oldottan, minden újszerű és meglepő elemre érzékenyen. A kifejlett, képzőművészeti, zenei, szépirodalmi minimum artnak az alkotói, a maradékanyagokból csupán műalkotáscsírákat, csupán jelentéscsírákat, csupán jelentésesélyeket szervező művészek ugyanígy élvezik a zavartalan és veszélytelen övezetet, s szeretnék ösztönözni nézőiket, olvasóikat is a gondoktól sűrű mindennapi valóság időnkénti elfelejtésére, s az ezerszínű mikrovilág részletes megismerésére: néha az egykori gyermeki szemlélet újjáélesztésére is...

Fejezetünk kimerítőnek és teljesnek aligha nevezhető, az *emberőrizésre összpontosító magatartásnak, a társadalom formálására összpontosító magatartásnak, a létfeletti területek felé forduló magatartásnak a létalatti területek fölé forduló magatartásnak* számos változata van még, Tovább finomítható a keresztszemet is, és így az abszurditástól való elfordulás számos újabb irányba válik érzékelhetővé, a *mármorvilágokra való ráhangolódás, az álmovilágokra való ráhangolódás, a gyermekvilágokra való ráhangolódás* stb... Az aktív, útkereső cselekvésformák mellett passzív változatai is vannak a vívódástól végérvényesen elforduló ember magatartásának. Ilyen többek között a *létabszurditással kapcsolatos teljes közömbösség, teljes érdektelenség eluralkodása, maradandó, masszív állapota.* Gondoljunk a költészettel fölhagyó Arthur Rimbaudra, vagy az orosz nihilistákra. Ilyen a *létabszurditás kínokkal teli, szenvedő átélése, az emberi sors gyógyíthatatlanságának az érzelmi elfogadása.* Gondoljunk Ingmar Bergman filmjeire. August Strindberg, Eugene O'Neill, Tennessee Williams több drámájára. Ilyen tulajdonképpen a *létabszurditás tételeinek világszemléletű alapként való elfogadása, az ún. abszurd, nonszensz életsemlelet.* Samuel Beckett, Eugène Ionesco, s a többi klasszikus abszurd szerző vívódásokat összegez, életösszegez, emberért aggódó művei ebbe a csoportba sorolhatóak elsősorban. Ilyen a *létabszurditás tételeinek viselkedési elvként való elfogadása* is, az ún. abszurd, nonszensz életvezetés, amely viszont már nagyon messzire elmegy a mindennapi emberi élet józan normáitól. Alávaló élőlénynek ítélve az embert, szívesen enged minden vele szemben ellenséges megnyilvánulásnak, engedi megalázní, engedi szenvedni, s minden ellenkezés nélkül engedi elpusztulni akár önmagát is. Többek között Joseph Tormának, a cseh abszurd szerzőnek a rövid életútja volt ilyen. Emberellenes

természetük miatt az ide sorolható művek voltaképpen nem is nagyon nevezhetőek irodalmi értékűeknek. ... A felsorolt magatartásváltozatok időnként egymással is, időnként az előző oldalakon részletesebben szemléltetett attitűdökkel is összekapcsolódnak, összemosódnak. S miként az írásunkban szereplő összes emberi megnyilvánulás, mindig, minden esetben összetetten, életszerű szövevényekben jelentkeznek.

A fejezet főbb forrásai

Az egzisztencializmus, Bp. 1962. Korunk szellemi körképe. Wahington D.C. 1967. Martin Esslin: Az abszurd dráma története. Bp. 1967. A filozófia története. Bp. 1969. Egyetemes filozófiatörténet, Bp. 1963. Roland Barthes: Válogatott írások, Bp. é.n. A dráma művészete ma, Bp. 1974. Heinrich Lützeller: Absztrakt festészet. 1970 . Werner Hofmann: A modern művészet alapjai, Bp. 1974. Hans Sedlmayr: A modern művészet bálványai. Bp. 1969. Serge Fauchereau: Századunk amerikai költészetéről, Bp. 1974. Tamás Attila: A líra a huszadik században, Bp. é.n. Somlyó György: Modernnek kell lenni mindenestől, Bp. 1979. József Jolán: József Attila élete, H.n. 1955. Németh Andor: József Attila, H.n.é.n. Szuromi Lajos; Talan eltűnök hirtelen... Kézirat, Szuromi Lajos: Eszmélet, Bp. 1977. Arthur Adamov: Túl az abszurd színházon, Bp. 1966. Martin Esslin: Az abszurd dráma elmélete. Bp. 1967. Mario del Micheli: Az avantgardizmus, Bp. 1969. Századvég és avantgarde, Bp. 1968 Kardos Pál: Babits Mihály, Bp. 1972. Benedek Marcell: Babits Mihály, Bp. 1969. Rába György: Világirodalmi hatások a fiatal Babits költészetében. Világirodalmi Figyelő 1960. Babits Mihály-Juhász Gyula-Kosztolányi Dezső levelezése, Bp. 1959. Barta János: Madách Imre, Bp. 1942. Kiss Ferenc: Művek közelről. Bp. 1973. Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi, Bp. 1979. Kovács Kálmán: Ady két témaköre. Alföld 1969. Rónay György: Krúdy... .Literatura 1974. Tóbiás Áron: Krúdy világa, Bp. 1964. Gombrich: A művészet története, Bp. 1975. Alföldy Jenő: A Semmi Édenében. Tiszatáj 1975. Széles Klára: Tandori Dezsőről-többféleképpen, Kortárs 1974. Radnóti Sándor: Talált tárgyak költészete, Új írás 1974. Séquences, Paris 1958. Harald Hartung: Experimentelle Literatur und konkrété Poesie, Göttingen é.n. British Poetry since 1945, H.n. 1970. Post-War Japanese Poetry, H.n. 1972. Alberto Busignani: Mondrian, Firenze 1968. Erwon Panofsky: Az emberi arányok stílustörténete, Bp. 1976. Király Sándor: Általános színtan és látásmélett, Bp. 1954. Székely András: A tagadás művészete, Interpress Magazin 1978. Somogyi György: Kiterjesztett film - kiterjesztett látás, Művészet 1978. Beke László: Kentaur, Magyar Műhely 1978.